

STUDIA LITTERARIA

TOMUS XVII.

REDIGIT:

J. BARTA

DEBRECEN

1979

STUDIA LITTERARIA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK
KÖZLEMÉNYEI

TOMUS XVII.

REDIGIT:

J. BARTA

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
1979

A HAZAI TACITUS-RECEPCIÓ KEZDETEI

(*Humanistáink Tacitus-ismerete*)

Az első magyar Tacitus-olvasóként Vitéz Jánost tarthatjuk számon. A budapesti Egyetemi Könyvtár 9. sz. latin kódexe – mint ismeretes – eredetileg Vitéz esztergomi könyvtárának volt ékessége és csak az érsek bukása (1472) után került át Budára.¹ Ebben – a kézirat végén – az egykori tulajdonos sajátkezű bejegyzését olvassuk: *Io(hannes) Ar(chiepiscopus). Legi transcurrendo 1467, sed mansit inemendatus*. Az antik történetíró végigolvasását bizonyítják azok a lapszéli emlékeztetők, amelyekből Vitéz humanista érdeklődésének főbb irányai is kitetszenek.²

Vitéz János írói életművének feldolgozója, Boronkai Iván, az antik idézetek azonosítása és funkcionális vizsgálata során Tacitus feltűnőnek érzett hiányát azzal magyarázta, hogy Vitéz – pályájának korábbi szakaszában, amelyből a ránkmaradt levelek és szónoklatok származnak, – még nem ismerte vagy legalább is nem ismerte olyan alaposan, mint amilyen alaposágra az említett kódex lapszéli bejegyzéseiből következtethetünk.³ Ezzel a magyarázattal mi is egyetértettünk, amikor az ugyancsak Boronkaitól kiadásra előkészített Vitéz-életmű⁴ lektorálása közben érdekes új adaléokra bukkantunk. Abban a beszédben, amelyet Vitéz 1452-ben a magyar küldöttség szószólójaként a gyermek V. Lászlóhoz intézett, a következő mondatot olvassuk (I 71): *adventus tuus, serenissime princeps, non faciet nos fideles, sed inveniet*. Maga ez a hatásosra esztergályozott mondat („megérkezésed nem tesz bennünket híveiddé, hanem máris annak talál”) az uralkodó-dicsőítés évezredes közhelyeivel teletűzdelt üdvözlő beszédben nem volna különösebben érdekes. Érdekessé a feltehető tacitusi párhuzam teszi, ti. Agricola életrajzában (7, 3) azt olvassuk, hogy az író hőssé magasztosított apósa már pályája kezdetén (69-ben) derekas munkát végzett: mint a XX. legio élére állított *legatus* hamarosan Vespasianus hűségére térítette az eleinte vonakodó katonákat (*rarissima moderatione maluit videri invenisse bonos, quam fecisse*).

R. M. Ogilvie friss Agricola-kommentárjában csak annyit jegyez meg, hogy

¹ Vö.: A Corvin-könyvtár Tacitusai. Ant. Tan. 8 (1961) 195 sk. l.; uo., 9 (1952) 131; Tacitus összes művei, II. (Bp. 1970) 474 skk.; Csapodi Csaba, Bibliotheca Corviniana. Bp. 1967, 37. Fényképek a kódexről az Aurora-sorozat Tacitus-kötetében (Bp. 1961), a 20. és 21. lap között.

² Vö. Fraknói Vilmos, Vitéz János esztergomi érsek élete. Bp. 1879, 163 skk. (és fentebb id. áttekintéseinkben).

³ Humanista prózairódmunka kezdetei (Vitéz János írói életműve). Kandidátusi dissz., Bp. 1976.

⁴ Megjelenik a BSMRA sorozatában. Vitéz János követi beszédeit addig is I. Boronkai Iván közlésében, ItK 76 (1972) 212 skk.; az alább tárgyalandó mondat a 217. lapon.

Tacitus a *videri* ... *fecisse* jogi kifejezést (vö. Cic., Verr. II 38, 93 *corrupisse videri*; Liv. II 54, 10 *ut... fecisse videri vellent*) Agricola magatartásáról formált ítéleteként sűrítette ilyen epigrammai fogalmazásba.⁵ Nem tér ki azokra a helyekre, ahol az *invenire a facere* ellentétként szerepel. A Thesaurus anyagából különösen néhány Seneca- és Augustinus-hely tarthat igényt figyelmünkre, mint pl. Sen., Epist. 27, 6 (Sabinus servos litteratos) *non invenerat: faciendos locavit*; Herc. fur. 276 *inveniet viam, aut faciet*; Rem. fortuit. 16, 1 *utrum inveneras bonam an feceras?* Dial. III 18, 6; Aug., Epist. 217, 2, 5 (*non gratia voluntatem bonam*) *invenit in corde, sed facit*; Serm. 96, 6, 6 *Christus... malos invenit et gratia sua bonos fecit*; vö. De immort. 4, 6 p. 1024. Ezek közül azonban egy sem látszik a tacitusi „epigramma” párjának, vagyis a Vitéznél talált, meglepően rokon fogalmazás esetleges forrásának. Közéleti „rokon” lehetne egy Lucretius-hely (Phars. IV 349 sk., Afranius és Petreius mentegetőzése a győztes Caesar előtt): *nos denique bellum invenit civile duces* (sc. *non fecit*), vagy az *invenire* helyett más igével (uo., II 259): *accipient alios, facient te bella nocentem*.⁶

A gondolat szempontjából – időben is, műfajban is – közel áll az Agricola-dicsőítéshez Plinius Traianus-panegyricusának⁷ több helye, mint pl. 45,4 *nescio an plus moribus conferat princeps, qui bonos esse patitur, quam qui cogit*; hasonlóképpen 46, 8 *omnibus, quos bonos facis, hanc adstruis laudem, ne coegisse videaris*,⁸ vö. 45, 6. Ugyanígy keresett hódolásokat találunk a későbbi Pacatus Theodosius-panegyricusában, pl. 13, 1 *moderate* (!), *ut suadere potius honeste, quam cogere videreris*; 13, 2 *emendasti volentes*; 14, 4 *exasperat homines imperata correctio, blandissime iubetur exemplo*,⁹ 45, 7 stb.

⁵ *De vita Agricolae*, ed. by R. M. Ogilvie and I. Richmond (Oxford 1967, 156): „T. adapts it (sc. the formula) into an epigram that gives Agricola's own verdict on his conduct.”

⁶ Ide tartozik egy *ellentétes* liviusi fogalmazás is (XXXVIII 48, 6): *tamquam non acceperim, sed fecerim hostes Gallos*; vö. az Epitome de Caesaribus Theodosius-magasztalásával (48, 10, Traianus híbáiról): *usque eo detestatus, ut bella non moverit, sed invenerit*.

⁷ Az ókori panegyricusok „Fürstenspiegel” jellegéről és motívumaik továbbéléséről (Isokratés Euagorasától és az Agricolától Erasmusig) vö. K. Born, *The perfect prince according to the Latin Panegyrist*. Amer. Journ. Phil. 55 (1934) 20 skk. (további irodalommal); I. még Th. Payr, RAC „Enkomion” 336 skk.; J. Söffel, *Die Regeln Menanders für die Leichenrede*. Meisenheim am Glan 1974, 105. és 252 sk. 1.

⁸ A pliniusi Panegyricusnak ezt a helyét az Agricola kérdéses fogalmazásával (7, 3) hozta kapcsolatba – más összefüggésben – R. T. Bruère is: *Tac. and Pliny's Paneg.* Class. Phil. 49 (1954) 164 skk.

⁹ Ugyanezeket a helyeket idézi A. Lippold „Herrscherideal und Traditionsverbundenheit im Paneg. des Pacatus” c. tanulmányában, *Historia* 17 (1968) 237. Az ilyen dicséret változataként hivatkozik Sözomenosra, aki Theodosius valláspolitikájával kapcsolatban (*Hist. eccl.* VII 12) kiemeli, hogy a császár hozott ugyan büntető szankcióval fenyegető törvényeket, de megtorlás helyett szívesebben dicsérte az önként megtérőket. – Az uralkodó-dicsőítés hagyományos formulájának újkori továbbéléséből csak egy példát említünk: Pierre Charron (*Thresor de la sagesse*, Lyon 1606, 470) a szóbanforgó Tacitus-helyet fejedelmi alapelvként értelmezi: „Ce sera la leçon du prince, sçavoir tout ce qui se passe, ne reveler pas tout, voire dissimuler souvent, aimant mieux estre estimé avoir trouvé de bons sujets que les avoir rendus tels.” (Idézi J. v. Stackelberg, *Tac. in der Romania*. Tübingen 1960, 186 sk.; vö. E.–L. Etter, *Tac. in der Geistesgesch. des 16–17. Jh.-s.* Basel – Stuttgart 1966, 70.) Így lesz a tacitista irodalomban a derék Agricolából az udvari áltatás (*dissimulatio*) bajnoka.

Láthatjuk: mindenképpen a panegyricus műfajában járunk. Az antik retorikai szakirodalom termékeiből az Agricola-életrajz akármelyik részletéhez könnyű szerrel idézhetnénk párhuzamokat. Tudjuk, mit jelent ennek az anyagnak a bevonása például a Horatius-interpretáció szempontjából.¹⁰ Csak a IV 5. óda (*Divis orte bonis...*) áradozásainak magyarázatául számon tartott helyeket említjük: a *logos basilikos* szerkesztéséhez adott menandrosi recept (Rhet. Graec. III p. 376-Sp.) szinte mondatról mondatra egyezik a hazavárt Augustus költői magasztalásával. Agricola életrajzának (és Tacitus írói eljárásának) jobb megértése végett utalunk itt pl. a háborús és békés érdemek dicsőítésének menandrosi adagolására (p. 372: „ha az illető történetesen egy háborút sem vívott meg, ami ritkán fordul elő, akkor kényszerűségből térj rá békében szerzett érdemeire”); a minél részletesebb csataleírások közepette lehetőleg ne mellőzzük a tengeren való vitézkedést sem (373; vö. Agricola hajóhadának „nagyszerű látványával” és „félelmetességével”, Agr. 25, 1; 29, 2); ne feledkezzünk meg az alattvalók gabonaszolgáltatásainak, adófizetési kötelezettségeinek megkönnyítéséről (vö. Agr. 19, 4) és általában a törvényesség felvirágoztatásáról (p. 375), a *philanthrópia*-nak (374) a sarkalatos erények közül is különösképpen kívánatos voltáról (420): hősiünk legyen megközelíthető, jóságos stb. – mint Agricola!

Külön kitérést érdemel a szónoki előírásokban a hadiérdemek természetes hangsúlyozása mellett az okosság (*phronésis*) nélkülözhetlensége (p. 374): „ő maga rendezzen el mindent, ő vezesse a sereget, ő válassza meg az ütközet időpontját, csodálhassuk a tanácsban, párviadalokban, stratégiában, népgyűléseken”. Megint Agricola britanniai hadvezérékedése jut az eszünkbe (20, 2): ... *multus in agmine, laudare modestiam, disiectos coercere; loca castris ipse capere, aestuaria ac silvas ipse praetemptare*. Hasonlóképpen ecseteli Statius is annak a Vettius Bolanusnak „hadvezéri” kiválóságát (Silv. V 2, 4-), akit épp Tacitus (Agr. 16, 5) nem a legrátermettebb katonának ír le:

... Bolanus iter praenosse timendum,
Bolanus tutis iuga quaerere comoda castris,
metiri Bolanus agros, aperire malignas
torrentum nemorumque moras...¹¹

Ogilvie – Richmond kommentárja szerint mindez „nyilván hozzátartozott a jó vezér hagyományos leírásához”.¹² Így van; ugyanezt olvassuk nemcsak pl.

¹⁰ Vö. E. Doblhofer, Die Augustus-Panegyrik des Horaz in formalhist. Sicht. Heidelberg 1966, *passim*.

¹¹ Vö. RE „Corn. Tacitus” Suppl. XI 413.

¹² I. m. 218: „was evidently part of the stock description of a good general.” – Vitellius, mint anti-Agricola: Tac., Hist. III 56, 2 *ignarus militiae, improvidus consilii, quis ordo agminis, quae cura explorandi alios rogians*; bezzeg Vespasianus (Hist. II 5, 1) vagy Traianus! (Plin., Paneg. 10,3 és 13, 1; vö. H. Grassl, Untersuchungen zum Vierkaiserjahr 68/69. Wien 1973, 132 sk.)

Philopoimén liviusi leírásában (XXXV 28), hanem Theodosius fentebb már említett magasztalásában (Pac. 10) is.

Egyet nem találunk Agricola dicsőítésében a szónokiskola receptjei közül: a fényszimbolika alkalmazását. A *modestia* (a *modus* megtartása; fegyelmezett-ség; szerénység) megtestesítőjéről *pietastól* elfogult veje sem mondta el, amit nemcsak uralkodókról, hanem Agricolánál jelentéktelenebb ünnepelekről is nemegyszer elmondtak: hogy az illető úgy tündökölt, mint maga a nap (Men. p. 378, 10–).¹³ De az *adventus* (ádvent!) lelkesültségében szólni kell az epiphaniára (az istenség „megjelenésére”), sőtériára (megváltásra, sőt üdvözülésre) várók-ról – hívekről, alattvalókról, meghódítottakról... – is, mégpedig vagy úgy, hogy a szónok kellőképpen túlozza a korábbi megpróbáltatásokat (p. 378, 19), melyek sötéttségét a most felvirradó nap egy csapásra eloszlatja, vagy a bajok emlegetése helyett rögvest a bizton remélhető jótéteményekre, a hallott *jó hírekre* (vö. *euangelion*) tér rá: boldogságtól ragyogó arccal vonul a váravárt szabadító elé (p. 378, 29–).

A kiindulásul szolgáló két párhuzamos hely műfajtörténeti háttérének megvilágítása után most már csak az a kérdés: ismerhette-e Vitéz János 1452-ben Tacitus Agricoláját?

Tacitus „kis” írásairól – a feledés századai után – az 1420-as években kezdtek rebesgetni humanista körökben.¹⁴ Poggio még csak általánosságban említi „Cornelius Tacitus némely ismeretlen művének” állítólagos hersfeldi kéziratát 1425-ben; Panormita (Antonio Beccadelli) egy Guarinóhoz (!) írott levelében (1426. ápr.)¹⁵ már cím szerint felsorolja a műveket, köztük Agricola életrajzát. Poggio mindent elkövetett a rejtélyes kódex megkaparintása érdekében, de az itáliai humanisták erőfeszítéseinek és ügyeskedéseinek eredményéről *biztosat* csak 1455-ben hallunk. (Pier Candido Decembrio közlése: „*Cornelii Taciti liber reperitur Romae visus 1455 de origine et situ Germaniae... Est alius liber eiusdem de vita Iulii Agricolae soceri sui... Cornelii Taciti dialogus de oratoribus incipit...*”)¹⁶ Tudjuk, hogy az V. Miklóstól kéziratok felkutatásával megbízott Enoch d’Ascoli is ebben az évben tért vissza németországi portyázásáról; az

¹³ Vö. E. Doblhofer, i. m. 17 skk., 186 skk. Nemcsak a bizánci szertartásokat vizsgálja meg E. H. Kantorowicz, *Oriens Augusti* – Lever du Roi. *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963) 149, skk. (Megjelent a „Das byz. Herrscherbild” c. gyűjteményes kötetben is, Darmstadt 1975, 258 skk.) – Itt jegyezzük meg, hogy a hagyományos fényszimbolika Vitéz Jánosnak a gyermekkirályhoz intézett beszédében is több ízben szóhoz jut (*unicum lumen affuturum; celebririmus illuxit desideratae restitutionis tuae; ...ut post diem turbulentam caliginem, quae nobis regiae lucis visum eripuerat, veniret tempus illud, quo tandem et lucem simul et regem spectare possemus; ...ut in quemcumque locum advenis, lux venisse quaedam et spes salutis videatur*); az Agricolában csak a Nervával felvirradó „boldog kor” kapcsán (44, 5; vö. 3, 1 *beatissimi saeculi ortu*).

¹⁴ Vö. R. Sabbadini, *Storia e critica di testi latini*. Catania 1914, 267 skk.; újabban J. Perret, *Recherches sur le texte de la Germanie*. Paris 1950, 135 skk.; Ogilvie, i. m. 80 skk.; R. Hanslik, *Lustrum* 17 (1973–74) 172 skk.

¹⁵ L. R. Sabbadini, *Epist. di Guarino*, I 519.

¹⁶ Közölte pl. R. P. Robinson, *The Germ. of Tac. Middletown (Connect.)* 1935, 8 sk.; vö. R. Güngerich, *Gnomon* 13 (1937) 263.

Agricola lapjait 1456 eleje és 1457 vége közt választotta külön kódexétől, hogy könnyebben értékesíthesse a becses zsákmányt. A „Codex Hersfeldensis” megtalálójának kérdését mindenesetre azóta sem tekinthetjük lezártnak.¹⁷

A Vitéznél talált – nehezen tagadható – Agricola-párhuzam tovább bonyolítja a „kis írások” felfedezésének amúgy is bonyolult történetét. Ha L. Pralle kalandos (Fulda-centrikus) okfejtéséből¹⁸ igazolni lehetne is a kódex *korábbi* (1427 előtti) megszerzését, egyelőre nincsen tudomásunk oly szoros kapcsolatokról Poggio Bracciolini, a befolyásos szentszéki titkár (aki Hunyadi János tetteinek megörökítésére is késznek nyilatkozott) és az olasz humanisták panonniai mecénása¹⁹ között, hogy Vitéz a féltékenyen őrzött-rejtegetett kódexhez hozzájuthatott volna. E kapcsolatok tüzetesebb felderítése humanizmus-kutatóink feladata. A klasszikus filológus mindenesetre nem szívesen érné be azzal a sovány feltevéssel, hogy a meglepő szövegegyezés merő véletlen műve.

*

Valószínűleg a tacitusi Agricola ismeretét tapinthatjuk ki Bonfini történeti művében is, ahol az Ausztria elleni háború okai közt a két uralkodó összeházasíthatetlen *dissimilitudo*-járól olvasunk (IV 4, 103–112): *Matthias enim suapte natura liberalis et magnificus ... appetentissimus honoris... contra Fridericus imperator non modo parcus et frugi, sed avarus et plus pecuniarum, quam honoris appetens... (107) Illi liberum ingenium..., animus ad pacem bellumque perfacilis, huic arte, consilio, calliditate... cuncta gerere placuit..., demum ad utrumque difficilis; (108) illius vita lautissima, apparatus Persicus et usurpata ex vino animi relaxatio, neque humanarum inimicus voluptatum; huius cultus modicus, ... inimicus crapularum, ... solitudinis et contemplationis amator...*

A hosszadalmas *synkrisis* egészében minden, csak *nem* tacitusi. A túltengő humanista szóvirágok sem járulnak hozzá az összehasonlító jellemzés hatásosságához, és Bonfini az idegen szerzői tollaktól megfosztva igen-igen a phaedrusi *male mulcatus graculus* sorsára jutna. De így is érdemes felfigyelnünk a Horatiustól elutasított *apparatus Persici* (C. I 38, 1) felbukkanására: Horatius földije

¹⁷ Vö. R. Till, *Handschriftliche Untersuchungen zu Tac. Agr. und Germ.* (a Codex Aesinas facsimile-kiadásának előszavában), Berlin 1943, 6: „Die Frage nach dem Finder des Codex Hersfeldensis muss heute offen bleiben.” Hasonlóképpen foglal állást J. v. Stackelberg is, i. m. 50.

¹⁸ L. Pralle, *Die Wiederentdeckung des Tac. Fulda* 1952; vö. Irod. Figyelő 3 (1957) 307 skk. E. Koestermann az *Annales*-kiadás bevezetésében (Bibl. Teubn., Lipsiae 1960), p. V sq.; R. Hanslik, i. h. 174.

¹⁹ Vö. Fraknói V., i. m. 12., 37., 148 skk. l.; G. Voigt, *Die Wiederbelebung des class. Alterthums*, II³ (Berlin 1893) 315 skk. A „Poggio Bracciolini könyvvadászatait” tárgyaló legújabb kiadvány (Two Renaissance Book Hunters. The letters of P. B. to Nicolaus de Niccolis, transl. by Ph. W. G. Jordan. New York – London 1974) fordításban közölt dokumentumaira és apparátusára sajnos nem lehet építeni; vö. Dán Róbert, *MKszle* 93 (1977) 208. skk. Poggio magyarországi utazásának tervéről (1422-ből): 70 sk., vö. 263. l. – Hunyadi János és P. B. kapcsolatairól vö. Csapodi Csaba, *Fil. Közl.* 11 (1965) 155 skk.; P. ajánlkozó leveleiről (1448-ból és 1453 körül) a 156 skk. lapokon.

Mátyás udvarában is a „perzsa pompát” látta, de mint reneszánsz-ember, az „emberi gyönyörűségek kedvelését” nem róttá fel hősének. A III. Frigyes jellemzésében olvasható *cultus modicus* kifejezés feltehetőleg Agricola tacitusi dicséretének (40, 4) visszhangja: *cultu modicus, sermone facilis*... Gondolhatnánk éppenséggel más antik mintákra is (vö. Curt. Ruf. IX 8, 23 *modico civilique cultu* – Ptolemaiosról; Plin. Ep. I 22, 4 *parcus in victu, ...modicus in cultu*; Paneg. 83, 7 *quam modica cultu, quam parca comitatu, quam civilis incessu* – Traianus feleségéről), de legközelebbi és legtermészetesebb párhuzamként mindenképpen Tacitus szavai maradnak.

De még korábban (I 1, 320: Pannonia inferior leírása közben) Tacitus *név-szerinti* idézésére bukkanunk: *pars Vandalorum, quae Burgundionum deinde nomen assumpsit, ultiores Rheni ripas Augusti temporibus occupavit, quos Drusus et Tiberius, ut auctor est Cornelius Tacitus, in proprias sedes reppulerunt*. Sajnos, Tacitusban ezt *nem* találjuk; Bonfini harmadkézéből idézte Enea Silvio Piccolomini kivonatát Flavio Biondo művéből (Ab inclinatione Romanorum decades III), vagyis nemcsak a cím, hanem főképpen az anyagbeosztás tekintetében mintául vett forrásából. (Ugyanígy I 2, 273.)

*

Taurinus-Stieröxel Istvánnak, a „Stauromachia” szerzőjének költői technikájáról stb. Gerézdi Rabán²⁰ tárgyilagos és meggyőző képet rajzolt. Hivatkozik itt a Vadianus-féle epigon-körre, amelyhez Taurinus tartozott, és „utánzott példájának” – teljes joggal – Lucanus Pharsaliáját mondja, de számon tartja a többi klasszikus, illetőleg humanista poéta sablontárából merített sorait vagy fordulatait is.²¹

Taurinus irodalmi ismereteinek dokumentált jegyzékéről, a Stauromachia-hoz függesztett „Index ABCdarius”-ról (Juhász László kiadásában az 53–68. lapon) eddig alig esett szó. Mi is csak azért hozzuk elő, hogy a magyarországi Tacitus-recepciónak – közelebbről a „Germania” recepciójának – figyelmen kívül hagyott mozzanataira rávilágítsunk. Nem sok az egész: „*Boemi sive ut Tacitus loquitur (Germ. 28, 2) Boiemi a Bois dicti*” (p. 55); a folytatás jellemző a szerző cseh–morva tudatára, amennyiben Csehországot Németország „szívének” mondja: *est enim Boemia cor Germaniae et meditullium* (vö. „*Olomuntium*” lelkendező méltatásával a 61. sk. lapon); az 58. lapon a hajdani Germania hadi erényeiről emlékezik meg több ókori auktorra, köztük Tacitusra, valamint a „*neoterici geographi*”-ra való hivatkozással; a 60. lapon pontosan idézi Tacitus írását („*de situ Germaniae*”) és parafrázisban közli a helvétek lakóhelyének meghatározását (vö. Germ. 28, 2), majd a 61. lapon Noricummal kapcsolatban

²⁰ M. irod. I (Bp. 1964) 262 sk.

²¹ „A Stauromachia antik és humanista forrásait” nagy erudícióval Császár Zoltán állította össze disszertációjában, Bp. 1937.

kritikai megjegyzést is fűz a Germania kezdőmondatához: „... *Germaniae superioris provincia, quam Tacitus a Rhaetia Rheno flumine seiungi memoriae (nescio an bene) prodidit.*”

Arra azonban ez a kevés is jó, hogy K. Celtis Germania-népszerűsítésének távolabbi kisugárzását megfigyeljük. Amint láthatjuk, a közép-európai humanizmusnak ez a központi jelentőségű alakja az „ősi dicsőség” keresésével és végből Tacitus Germaniájának segítségül hívásával nemcsak a bécsi egyetemi és udvari körök humanizmusára nyomta rá bélyegét,²² hanem közvetve az 1514 körüli évek magyar nemesi ideológiájának kialakításában, ill. védelmében is szerephez jutott.

*

Tacitus magyarországi utókorának eddigi ismertetéseiben nem szerepel Oláh Miklós neve sem. Az antik író felhasználásának tényét a „Hungaria” (1536) és az „Athila” (1537) modern kiadói – Eperjessy Kálmán és Juhász László – sem említik.²³ Pedig a catalaunumi csata előtt Attila szájába adott buzdító beszédben (c. VII) szembetűnő az Agricola vezéri antilogiájának – Calgacus és Agricola fiktív szónoklatainak (c. 30–34) – mintáulvétele, illetőleg kontaminálása:

(1) *Res ipsa hortatur, commilitones... hodierno die me apud vos verba facere... Ardua est et necessaria... – (30, 1) Quotiens necessitatem nostram intueor, magnus mihi animus est hodiernum diem ... initium libertatis fore...; (33, 2) commilitones*

(4) *Quid rerum... per hostiles terras... non forti animo superavistis? – (33, 5) superasse tantum itineris*

(5) *Vestrae virtute..., etiam mea praesentia ~ (33, 2) virtute... imperii Romani, fide atque opera nostra*

(11) *Eo loci progressi sumus, commilitones integerrimi ~ (33, 3) ergo egressi... terminos...; (31, 4) nos integri et indomiti*

(11) *Gallicanae gentis colluvies ~ (32, 1) exercitus contractus ex diversissimis gentibus*

(12) *intra munimenta nos continere ~ (33, 1) vix munimentis coercitum militem*

(16) *non ulli alii in tota Europa occurrent his deletis hostes ~ (30, 3) nulla iam ultra gens*

(17) *nec vos terreat hostium multitudo, non alienae regionis ignoratio ~ (30, 3) ne terreat vanus aspectus; (32, 2) paucos numero, trepidos ignorantia*

²² Vö. Gerézdi Rabán, Nagyszombati Márton. ItK 1958. 129. tanulmánykötetében (Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968.) a 293. lapon. Gerézdi helyesen mutatott rá arra, hogy „Celtis hatása Taurinus Stauromachiajában és Nagyszombati Márton munkájában is fel-lelhető”.

²³ BSMRA saec. XVI. Bp. 1938, p. IV.

(17–18) *hostes... non sunt vobis incogniti: horum robustiorem partem iam olim vos... e sedibus suis expulistis* (cf. 26) ~ (34, 1) *si ignota acies constitisset... hi sunt, quos... debellastis*; (33, 4) *veniunt e latebris suis extrusi*

(25) *Gallos non tam armis, quam otio aptos...*; (26) *cum populis quieti potius, quam bello deditis manus sitis consorturi* ~ (32, 1) *an eandem Romanis in bello virtutem, quam in pace lasciviam adesse creditis?*

(30) *His ab Athila recitatis tantus ardor... est excitatus, ut sua sponte hostem primi invadere optaverint* ~ (35, 1) *militum ardor eminebat... statimque ad arma discursum.*

Tudjuk, hogy a vezéri buzdítás többé-kevésbé szokványos frázisai közül egyik-másik egyebütt (pl. L. Scipio és Hannibal liviusi antilogiájában: XXI 40–44, vagy Lucanus Pharsaliájában: VII 250–384) is megtalálható. A két beszédből eggyéformált²⁴ humanista szózat stílusvirágai azonban vitathatatlanul a tacitusi Agricola szövegének ismeretére és – nem önállóan! – felhasználására vallanak. (Phil. Beroaldus Tacitus-kiadása 1515-ben, Beatus Rhenanusé 1533-ban jelent meg.) Ismeretes, hogy Oláhnak az erőskezű Attila eszményítésével és a *Scythicum nomen* (VII 12) büszke hangoztatásával mi volt a célja: „Hunyadi Mátyás eszményképét azért aktualizálta, hogy anarchiába sülyedt osztályát a hun dicsőséggel az ország megmentésére sarkallja.”²⁵ Ennek ismeretében kiváltképpen érdekessé válik írói eljárása, ahogyan a két ókori szereplő ellentétes érdekű megállapításait egy ember – Attila – szájába adja és Mátyás-ideológiájával tulajdonképpen a Mohács utáni urakat akarná tette serkenteni: a hazai Tacitus-recepció tanulságos mozzanata.

*

De a tacitusi Agricola ismeretének és tudatos felhasználásának legmeglepőbb nyomait Verancsics Antal tervezett nagy történeti művének egyik részletében, a töredékesen ránkmaradt Fráter György-életrajzban²⁶ találjuk:

Scribere aliquid, quod... ad virorum illustrium memoriam in posteros propagandam pertineat, quum omnibus aetatibus iucundum, laudabile usitatumque fuisse omnes scriptores testentur... Etenim humanarum rerum, quae praeterierunt, oblivioni data notitia haud dubie et prudentia nostra redditur imperfectior, et...

²⁴ Vö. a „tacitista” kivonatolók gyakorlatával, amint azt pl. Zrínyi Vitéz hadnagyának 125–126. aphorizmusában megfigyelhetjük: nem számít, hogy az egyik sententia (Agr. 32, 3) *Calgacus* beszédéből való, a másik (33, 5) pedig *Agricoláéból*, Tacitus bármely szereplőjének kijelentéseit az író politikai (erkölcsi, katonai stb.) arany szabályaiként lehet idézni és értelmezni; l. „Zrínyi forrásaihoz” c. dolgozatunkat, Itk 68 (1964) 213.

²⁵ Varjas Béla, M. irod. I 283; vö. Kulcsár Péter, *Humanista történetírók*. Bp. 1977, 1093. – Más eredményre jutott, ill. egészen más feltevésből indult ki C. Albu, *Réminiscences ovidiennes dans l'oeuvre poétique de l'humaniste Nicolaus Olahus. Acta conventus Ovidianis studiis fovendis* (Tomis 1972). Bucuresti 1976, 65 skk. (Részletesebben: C. Albu – I. S. Firu, *Nicolaus Olahus*. Bucuresti 1968.)

²⁶ Verancsics Antal összes munkái, kiadta Szalay László. I (Pest 1857) 16 skk.

segnius seu vitia defugere, seu ad virtutem contendere sollicitabimur, ubi utrorumque exemplis caruerimus. Porro quis... Titi ac Traiani bonitatem ...admirari aut imitari scivisset, quis aliorum... improborum pravitatem... detestari atque aversari didicisset, si maiores nostri literis ea tradere neglexissent?

Mindjárt az első három mondat olvasása közben az Agricola bevezető fordulatai tolulnak emlékezetünkbe: *Clarorum virorum facta moresque posteris tradere, antiquitus usitatum, ne nostris quidem temporibus quamquam incuriosa suorum aetas omisit, quotiens... virtus vicit... vitium parvis magnisque civitatibus commune, ignorantiam recti et invidiam.* Igaz, hogy a feledés (*oblivio*) csak majd az Agricola-életrajz utolsó mondatában bukkan elő (46, 4 *multos veterum... oblivio obruit: Agricola posteritati narratus et traditus superstes erit*), a történelmi exemplumok büntől elrettentő és erényre serkentő hatásának hangsúlyozása pedig a liviusi előszóhoz (Praef. 10) legalább annyira közel áll, mint például az Annalesban olvasható tacitusi dictumhoz (III 65, 1 *praecipuum munus annalium reor, ne virtutes sileantur, utque pravis... ex posteritate et infamia metus sit*), de Traianus jószágának kiemelése megerősíti, a közvetlen folytatás pedig bizonyossá teszi sejtésünket; *praeclare quidem hoc nobis praestitere ... duo Cornelii, Tacitus, qui Iulium Agricolum, et Nepos, qui Pomponium Atticum destinatis (?) libris ab oblivione hominum in memoriam asseruerunt...*

Az itt használt *destinatus* („valamire szánt, rendelt”) jelző az adott összefüggésben árulkodóan értelmetlen. Kulcsár Péter fordításából („róluk írt könyvvel”) a hely kérdéses volta nem tűnik ki. A rejtély nyitja a tacitusi szóhasználat túl szoros követése, amennyiben az Agricola prooemiumának utolsó mondata (3, 3) így hangzik: *hic ...liber honori Agricolae... destinatus* (itt van értelme!), *professione pietatis aut laudatus erit aut excusatus.*

A kevésbé szembetűnő Agricola-párhuzamokat itt mellőzve csak még egy helyet emelünk ki (p. 30–), amely ékesen mutatja, hogy Verancsics a másik „kis írást” is ismerte. György – *natu ceterorum fratrum minimus... matrisque altus uberibus et cura ingenue educatus* – nyolcéves korában Corvin János hunyadi várába kerül, hogy „udvari” nevelésben részesüljön: *quum vero Hungaris mos est laboriosa saneque vili educatione iuventutem suam enutrire, ita ut procerum gregariaeque nobilitatis hominum filios nomine tantum dignoscas, quos nuditas algor aestus vigiliae verbera iniuriae vituperia sordesque ministeriorum... iuxta faciunt... Verancsics itt a Germania 20. („nevelési”) fejezetének fordulatait alkalmazta a korabeli magyar valóságra: *In omni domo nudi ac sordidi... excre-scunt. Sua quemque mater uberibus alit... Dominum ac servum nullis educationis deliciis dignoscas: inter eadem pecora... degunt, donec aetas separet ingenuos, virtus agnoscat.*²⁷*

Először nem tudtuk, miféle adatok ismeretében írhatta Kulcsár Péter,²⁸

²⁷ Említsük itt meg Sötér István finom stílusérzékre valló megsejtését, aki ti. Kemény Zsigmond történelemszemléletéről szólván (MTA I. OK 17 (1961) 70 skk.), mellékesen utalt az „Izabella királyné és a remete” *tacitusi* Martinuzzi-jellemzésére.

²⁸ A fordításhoz fűzött jegyzetekben, 1109.

hogy Tacitus Agricola-életrajza Cornelius Nepos Atticusával együtt „erkölcs-nemesítő olvasmány volt a XVI. századi iskolában”. Aztán kiderült, hogy ezt hirdette már Jakob Micyllus 1535-ben (Mainzban) megjelent Tacitus-fordításának előszavában;²⁹ hasonlóképpen nyilatkozott Justus Lipsius az „Institutio epistolica”-ban, és tény, hogy az 1586. évi jezsuita Ratio Studiorum egyebek közt Tacitus olvasását is ajánlja, – de biztosan nem a „Tacitismo rosso”, csakis a fekete tacitizmus jegyében.³⁰

A jóval későbbi idők változatlan iskolai gyakorlatára vet fényt Budai Ézsaiásunk megjegyzése: „A Cornelius Nepos Atticusa után ez (ti. az Agricola) a második példája a tökéletes biographiának, melyhez fogható több nints.”³¹ Annyi bizonyos, hogy az Agricolát még sem Verancsics, sem a korábbiak nem annak a „tökéletes biographiának” olvasták, amely a XVIII. század végétől – *sexagenarius* barátunk, Julow Viktor korszakában – megfigyelhető Tacitus-kultusz támasza, talpköve – a *virtus*-eszme katalizátora, nehéz időkben vigasz és erő forrása – volt. A váratlan nyomok mindenesetre a hazai Tacitus-recepció jóval korábbi és eddigi ismereteinkhez képest sokkal gazdagabb, változatosabb voltát mutatják.

²⁹ Vö. E.–L. Etter, i. m. 151. Micyllusra és J. Lipsiusra Kulcsár Péter hívta fel a figyelmet.

³⁰ Vö. P. Burke, Popularity of ancient historians. *History and Theory* 5 (1966) 141. – A Matthias Bernegger Tacitus-tanulmányait is hazájának előmenetelére fordító Szenci Molnár Albert Germania-képéről l. „Néhány megjegyzés Tacitus Germaniájához” c. előadásunkat. (S. a.) A Bernegger elnöklete alatt „Tacitusról, Sallustiusról, történelempolitikai kérdésekről” disputáló magyar diákok „serege”, melyet Turóczi-Trostler József említ (Keresztény Seneca. EPhK 61 (1937) 71), alaposabb feldolgozást érdemelne. Egyelőre vö. az MTA könyvtárának RM III 333., 335. és 764. sz. nyomtatványát. (Ismeretüket Ritoókné Szalay Ágnes szívességének köszönöm.) Itt utalok végül a tacitizmusról tartott visegrádi előadásom magyar vonatkozású fejtegetéseire. (Sajtó alatt)

³¹ Régi tudós világ históriája. Debrecen 1802, 522.l., vagy „külön szakaszta” is: Régi római vagy deák írók élete. Debrecen 1814, 259.l.

DIE ANFÄNGE DER UNGARLÄNDISCHEN TACITUS-REZEPTION

(Die Tacitus-Kenntnisse der Humanisten)

Aus dem Prozess der ungarländischen Tacitus-Rezeption werden zuerst die auch sonst bekannten Tacitus-Kenntnisse des Kirchenfürsten Joh. Vitéz (Onkels von Janus Pannonius) in Erinnerung gerufen: er hat seinen Tacitus (Ann. XI–XVI. und Hist. I–V.) „*transcurrendo*“ emendiert, d.h. dass er unser erster Tacitus-Leser (im J.1467) war. Aber auch in seiner Begrüssung des Kinderkönigs Ladislaus V. im J.1452 findet man einen Satz, der eine humanistische Nachahmung einer Stelle aus Tacitus' *Agricola* gewesen sein dürfte. Fraglich bleibt nach wie vor, ob er so früh – vor der offiziellen Auffindung des Codex Hersfeldensis im J. 1455 – den Text des „*Agricola*“ hat kennen lernen können. Vielleicht hatte er Zugang zum eifersüchtig aufbewahrten Hersfelder Kodex bereits vor 1455, dank seinen Beziehungen zum einflussreichen Poggio Bracciolini. Steht diese Möglichkeit fest, so muss die Entführung des Kodex aus Hersfeld auf frühere Jahre angesetzt werden.

Auch im Geschichtswerk des Antonio Bonfini – des näheren in seiner vergleichenden Charakteristik von Matthias Corvinus und Friedrich III. – in den 90-er Jahren des XV.Jh.-s kann die Kenntnis des „*Agricola*“ nachgewiesen werden. Desgleichen wird dokumentiert, dass Stephan Taurinus-Stieröchsel, Verf. des Epos „*Stauromachia*“, die „*Germania*“ des Tacitus kannte und sie im Sinne von K.Celtis auswertete (um 1514). Interessanter ist die Rede des Attila im „*Athila*“ des Nik.Oláh (1537), die sich als eine Kontamination der Reden der beiden taciteischen Gegner – Calgacus und *Agricola* – erweisen lässt. Und zuletzt wird die fragmentarische Lebensbeschreibung des Georg Martinuzzi von Ant.Verancsics (um die Mitte des XVI.Jh.) unter die Lupe gesetzt, u.zw. mit dem Ergebnis, dass auch diese Biographie die Kenntnis der „*Kleinen Schriften*“ des T. zeigt. Somit wird die ungarländische Tacitus-Rezeption zu einer erheblich früheren Zeit bewiesen, als es bisher angenommen wurde.

ADALÉKOK BALASSI-VERS ÉRTELMEZÉSEKHEZ

Balassi Bálint nyelvi, tárgyi és kapcsolattörténeti elemzése Szilády Áron kiadása¹ óta szakadatlanul folyik, s mindig hoz újat. Elhanyagolva most az irodalomtörténeti novumokat,² pusztán az újabb nyelvtörténeti magyarázatokra utalunk³, hiszen magunk is ilyesféle hozzászólásra szeretnénk vállalkozni, noha a keretet némileg kitérítjük az interpretáció irányába is.

1.

A *Katonaénekről* (*Laus confiniorum*) gazdag tartalmú magyarázatok láttak napvilágot⁴, s ezek e páratlan vers minden esztétikai értékét feltárták. Csakugyan a legszebb magyar vers-kompozíciók közé tartozik. Eckhardt Sándor utalt előzményére (Tinódi), hatására (Rimay, Balassi Zsigmond, a lengyel katona-költészet)⁵, Varjas Béla a hárompilléres versek közé sorozta, Julow Viktor pedig számszimbolikai értelmét fejtegette. A nyelvi réteget nem vizsgálták, Julow Viktor tesz egy megjegyzést a *fog* versbeli értelmére, amely *foglyot ejt* jelentést hordoz.⁶

Magunk legelőször a *véres* szót tesszük szóvá. Eckhardt Sándor krit. kiadásában az első bártfai editio (1640 tájáról) *veres* változatát közli⁷, de hozzáteszi, hogy ez = véres. Julow Viktor versközlése véres alakot ír minden magyarázat nélkül:

Véres zászlók alatt lobogós kópiát vitézek ott viselik.

Valamennyien tisztában vagyunk azzal, hogy a *véres* szó is *veres* (értsd: vörös). A *veres* a XVI. században még jórészt a vér *színe*: a zászlók tehát nem „vérben ferteztettek” (hogy Balassi szavait használjam), hanem pusztán csak vörös színűek. Ilyen volt a magyar hadi lobogó. Lássunk erre néhány dokumentumot!

A Képes Krónika Szent Lászlóról ezt írja: „...primus vexillo rubeo impe-

¹ Bp. 1878.

² Vö. az ItK Balassi-számában (1976/5-6) Horváth Iván, Komlovszki Tibor, Varjas Béla tanulmányaival és Nemeskürty István dolgozatával, ItK 1978.

³ A. Molnár Ferenc dolgozatai, Nytud. Ért. 83. sz. 378-85, MNy LXXII, 308-328, MNy LXXIV, 399-413.

⁴ Varjas Béla ItK 1970; Julow Viktor uo. 1973.

⁵ Krit. kiad. (BÖM) I. 245.

⁶ Id. h. 642.

⁷ BÖM 246.

tum fecit Cunorum”: a vörös zászló alatt elsőként rohanta meg a kunokat.⁸ – Salánki György: *Historia cladis turcicae ad Nadudvar* című históriás énekében Geszti Ferenc „mihelyt meghallotta a török dolgát, kihozatta veres zászlóját s elindította Diósgyőrből szép hadát.”⁹ – A Gyöngyösi Istvánnak tulajdonított *Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról* című költeményben (45. vsz.): „Sok vörös zászlókat szélnek eresztették”.¹⁰ – A Magyar Nyelv Történelmi-Etimológiai Szótára szerint *veres* „vörös” értelemben először a Festetich Kódelexben fordul elő (XV. sz. vége), majd Calepinus szótárának 1585-ös kiadásában.¹¹ Igen helyeseljük tehát, hogy Eckhardt Sándor 1968-as, Stoll Béla 1974-es és Horváth Iván újvidéki Balassi-kiadása egyértelműleg a *veres* mellett foglalt állást, kizárva ezzel a ma már általános másik jelentés „áthallásának” lehetőségét.¹²

A másik szó, amelyet vizsgálni szeretnék, a *csata*. Erről is mindnyájan tudjuk, hogy eredeti jelentése kisebb lovas csapat vagy a vele végrehajtott portyázás. Fentebb említett modern nyelvtörténeti szótárunk ezt az értelmet először 1555-ből adatolja.¹³ Balassi Bálintnál és szinte még másfél évszázadig mindig ezt jelenti. Az *ütközet* értelem csak 1700 táján bukkan fel (vö. „mohácsi csata”). Mégis az az érzésem, hogy modern magyarázataink olykor ez utóbbi értelmet is beleveszik a vers taglalásába: Julow Viktor ki is mondja az *ütközet* szót.¹⁴ Magam most csak arra szorítkozom, hogy a *csata* szó pontos tartalmát dokumentálom.

1570-es és 1579-es török nyilatkozatokat idézek: „Szüneti nincs az nagy csatázásnak, utonállásnak, leshányásnak.” – „Várak alá száguldanak, csatázanak, utakat állanak, lesőket hánynak, embőröket fognak, barmokat hajtanak, mikor módját ismerik.”¹⁵ Kollonits Szigfrid, a magyarrá lett német főkapitány írja 1609-ben: „...a csaták járását – ha az erdő és bokor kizöldül – e nagy nyomorúságban megakadályozni ... nem lehet.”¹⁶ Wathay Ferenc Székesfehérvár elestéről írt terjedelmes históriás énekében (1603) olvassuk: „Csatáktól herceg ezt gyorsan megérté.”¹⁷ Zrínyi Miklós 1648. márc. 4-én ezt közli Batthyány Ádámmal: „Szabó Bálint csatára volt, semmit sem hozott, de más légrádi 13 lovas valóban jó szerencsével jártak, mert a barcsi fő szerdár agát negyedmagá-

⁸ Szentpétery: *Scriptores...* I, Bp. 1937, 413.

⁹ Dézsi Lajos: *Tinódi Sebestyén*, Bp. 1912, 193. Dézsi kivonata szinte szó szerint idézi az eredeti szöveget (RMK I. 181, RMNyt I. 492), amelyet ez alkalommal nem láttam. Megvan a *veres zászló* kifejezés a *Cantio de militibus pulchra* című XVI. századi históriás énekben is. Vö. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, I. Bp. 1951. 258.

¹⁰ *Gyöngyösi István ÓM.* I. 1914. 102. Ugyanez a szöveg sajtó alatt a RMKT XVII. sz. 10. kötetében.

¹¹ III. köt. 1976, 1117.

¹² 1976, 106.

¹³ MNyTESz I. 1967. 484.

¹⁴ Id. h. 642.

¹⁵ Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. I. Bp. 1915, 402.

¹⁶ Uo. 409.

¹⁷ RMKT XVII. sz. I. köt. 149, 33. szám 24. vsz.

val hozták el.”¹⁸ Lám egy csatához elég 13 ember is! Zrínyi egy igen jellemző levelét alább még idézem. – Nagy költőnk 1648 áprilisában: „...én reájok nem mentem, sem csatát nem bocsátottam.”¹⁹ Ugyanő: „Őfölsége minékünk erősen tiltja az csatát, az török pedig mind eljár az csatázásban.”²⁰ E levélben egyébként Zrínyi Miklós azt is említi, hogy egy összecsapásban 15 legény esett el, de „az törökökben három avagy négy annyi veszett.”

Rendkívül jellemző az alábbi Pázmány-idézet: „A’ Vitéz Fejedelem, kinek bölcsesége vagyon a’ had-viselésben, elsöben martalékot és csatát rendel: annak-utána, a’ Tábor terheit és félelmes Sákmányosit, félre szállítván, az ütközetre bátorságos Vitézekből Dandárt és derék Sereget rendel, mellyeken az viadalnak szerencséje meg-fordulljon.”²¹ Kiderül ebből a magyar sereg egész taktikája. A hadvezér előbb „martalékot” küld ki, azaz néhány önként vállalkozó lovas legénnyel ingerli az ellenséget. (A szó mai jelentésváltozását az indokolja, hogy ezek legtöbbször odavesztek!) Ezután néhány „csatával” teszi próbára az ellenség erejét, majd a „dandárral” és „derék sereggel” viszi dűlőre az ütközetet. Egy bizonyos: a *csata* a XVI–XVII. században nem jelentett ütközetet!

Ismeretes az is, hogy a *csata* és az *ütközet* között több átmeneti vállalkozás volt, mint pl. a *les*. Sugalló erejű szépsége miatt egész terjedelmében közlöm Zrínyi Miklósnak egy 1648. febr. 3-án Batthyány Ádámmal intézett levelét: „Szolgálók Kegyelmednek.

Mast az hódvilág erős, az éjszaka hosszú, az út is megjobbult. Édes Bátyám Uram, ismég sok ideig nem leszem (!) ilyen alkalmatosságok az próbában. Ha Kegyelmed akarhatja, én jónak mondanám, Lentire jünne és Kányavárra Kegyelmed alá, avagy ha Szécsiszigetnél akarná Kegyelmed; az *les* felől itt nem szólhatunk, hanem öszvehozván Isten bennünket akkor végezhetünk és tanácskozhatunk.

Az Bálint most akart csatára menni, és vissza Pölöske felé térni, de én nem eresztetem meddig Kegyelmedtül választom nem leszen. Kegyelmed édes Bátyám Uram írja meg nekem eziránt való szándékát és az napját is, mikor lehetne Kegyelmedtül. Őrizze Kegyelmed magát az hírtül, ne adja Kegyelmed tudtára az végbeli kapitányoknak az terminus előtt, hanem csak az nap mikor indulni kell nekik, én maradok az Kegyelmed...

kész szolgálja míg élek
G Z M”

Látnivaló, hogy a *les*, mint nagyobb katonai akció előtt tilos a *csatázás*, sőt utolsó percig titokban kell tartani, hogy valamelyik forrófejű végvári kapitány el ne rontsa a dolgot. Ilyen lest ír le költőnk a *Szigeti veszedelem* III. énekében,

¹⁸ Zrínyi Miklós *Összes művei*, II. Bp. 1958. 80.

¹⁹ Uo. 90.

²⁰ 1654. jún. 12., uo. 213.

²¹ *Kalauz*, VII. könyv, bevezetés. Az 1637-es 3. kiad. 596. lapján

s ez már szabályos ütköztette nő ki, mint ahogyan az volt az 1580-as nádudvari összecsapás, a renegát Sasvár bég haderejének megsemmisítése.

Lássuk ezután Balassi Bálintot! Az a nézetünk, hogy költőnk csak a végvári harcmodorra annyira jellemző *csatázás* megörökítését tűzte ki művészi célul. Ha életrajzi adatait végignézzük, a hatvani vásárútés kivételével (1580):²² nagyobb katonai akcióban aligha vett részt 1593-ig, a 15 éves háború kitöréséig. *Csatában* bizonyára annál többször, Egerben is, Érsekújvárt is. A *Laus confimiorum* 1589-ből való!

Ebből azt tudjuk meg, hogy a vitézek szíve gyakorta felbuzdul, önként indulnak „vitéz próbálni” (=vitézt próbálni, vö. „háztűznézni”), tehát *csatázni*, feltéve, ha erre engedélyt kapnak (2. vsz.).

A „veres zászló”, a „roppant sereg” (3. vsz.) valóban ütköztetpre készülődésre mutat, de a mezőn nyargalás a sereg előtt ismét *csata* lehet. A leírt jelenet lehet egyébként hadiszemle is.

A 4. vsz. szerintem nem előlegez semminő nagyobb akciót, pusztán költői életképet ad a lovaskatona mindennapi tevékenységéről. „Midőn éjten éjjel csataviseléssel mindenik lankadt s fáradt”: azt jelenti, hogy a gyakori éjszakai portyázások során eltörődött lovasok ott, helyben, pl. a vár alatt, a szabad mezőn hálnak.

A „Midőn mint jó solymok, mezőn széllal járnak, vagdalkoznak, futtannak” (5. vsz.) szintén csak kisebb harci cselekményre utal, portyázó hadműveletre.

A 6–8. versszak csakugyan felfogható egy nagyobb katonai akció leírásának: a 7. versszakban ott is van a *les*, de a 21. sor már ismét a *csatát* említi. A 23. sor *viadalhelye* a mi szempontunkból közömbös szó, egy nagyobb méretű összecsapásra az mutatna, hogy „sebekben (=sebüktől) halva sokan feküsznek.” De ez is megtörténhet portya (=csata) alkalmából is. Nagyon plasztikusnak tartom Julow Viktornak azt a megjegyzését, hogy a *Katonaének* szinte modern filmteltechnikával, vágásokkal dolgozik,²³ s csak a költemény egésze adja a végvári mindennapok ragyogó fénybe emelt, megdicsőített mását. – Említsünk még annyit, hogy a *csata* szó máig él a népnyelvben „ízben, alkalommal” jelentésben. Abaúj, Borsod, Heves megyéből idézik az *egy csatába* (=egy ízben)-féle alakokat.²⁴ Magam is hallottam Bükkaranyoson (Borsod m.) az 1930-as években a következő párbeszédet: „Behordtátok már a szénát? – Be, három csatára.” E népnyelvi alak is bizonyítja, hogy a *csata* mindig egy-egy *alkalmat* (viszonylag rövid időtartamot!) jelent.

Nézetem szerint nem vettük figyelembe eléggé a *roppant sereg* jelentéstár-

²² Nemeskürty István: *Balassi Bálint*, Bp. 1978. 79–80. – Salánki Gy. említett művében Balassi hatvani vásárútését is említi, noha ez ápr. 21-én megtörtént, a nádudvari viadal viszont júliusban volt. Arra nincs adat, hogy Balassi az utóbbiban részt vett.

²³ Id. h. 642.

²⁴ Szinnyei József: *Magyar Tájszótár*, I. Bp. 1893. 274. has.

talmát sem. Minden mai olvasó a sereg nagyságára gondol, pedig nem egészen ez a XVI. századi valóság. A szó a *roppant*, *összeroppant* (=összecsap) származéka. A *roppant sereget* csak Heltaiból, Balassiból és Szenczi Molnárból tudjuk adatolni. Bárczi Géza a következő, rendkívül szemléletes magyarázatát nyújtja: „*roppant* mn. [XVI. sz. m. f.: NySz] a *roppan* ige származéka, eredetileg katonai műszó: a két sereg *összeroppant*, azaz „robajjal összecsap”, s a robogó, robajos páncélos derékhadat *roppant seregnek* nevezik, innen a nagyság fogalma; vö. régi *roppantott* „nagy” [XVII. sz. e. f. NySz] (Nyr. 63: 65).²⁵ A Balassi-féle *roppant sereg* tehát nem feltétlenül *nagy* (ez már csak másodlagos jelentése volt!), hanem *páncélt*, pontosabban *fegyverderekat* viselő, amely természetesen a száguldók, a csatázók nyomán, utánuk bocsátkozik harcba derékhadként.

2.

A *Katonaének* eddigi elemzéseivel egyetértve, itt pusztán a Julow Viktor kimutatta számszimbolikai jellegzetességgel kívánok röviden foglalkozni. Azt vette ugyanis észre, hogy a *mező* szó elhelyezése a versben egy X alakot ad ki, a *szép* szó pedig a költemény középtengelyét nyújtja, mert az 1., 3., 5., 7., 9. sorban mindig ugyanezen helyen (hatodik szóként) szerepel. Az így kirajzolódó grafikus ábra tehát * = ióta-khi, azaz Jézus Christos, a végbeliek *Jézus* csatakiáltása.

Nem kétséges, hogy még a reneszánsz költészet is állandóan merített a középkori számszimbolika vagy a rejtett ábrázolások gyakorlatából. E kérdéssel nálunk Süpek Ottó foglalkozott behatóan,²⁶ Villon, Rabelais, de Balassi vonatkozásában is. A feltevés tehát kétségkívül megállhat. Az ugyanis nem ellenérv, hogy „képtelenség, hogy régi költő ennyire tudatos legyen”.²⁷ Éppen az ellenkezője igaz, amint Julow Viktor helyesen kifejti. A régi költő az *ars* (=mesterség) gyakorlója, sokkal tudatosabb volt, mint a romantikától számított modernség. Ez a műtörténeti kutatásban ma már közhely, s külön tudományterület, az *ikonológia* foglalkozik vele.²⁸ A legújabb Dante-kutatás egyik szenzáció számba menő újdonsága Manfred Hardt könyve, amely a *Divina Commedia* matematikai kiszámíthatóságát a szavak elhelyezésének gyakoriságáig bizonyította.²⁹ Danténak előre elkészített táblázatokkal kellett dolgoznia a bámulatatos egybecsengések és rejtett értelmek megalkotása céljából. Ebben Raymundus Lullus (XIII. sz.) világában semmi különös nincs.

A *Katonaénekek* kapcsolatban csak annyi a megjegyzésem, hogy Julow Viktor feltevései grafikailag akkor állnak meg, ha a verset úgy írjuk fel, ahogyan

²⁵ *Magyar Szófejtő Szótár*, Bp. 1941, 261.

²⁶ FK 1968, I. OK XXI. 1964, I. OK XXVII. 1971. és másutt is.

²⁷ Id. h. 651.

²⁸ Itt csak G. Aggházy Mária *Leonardo lovasszobra*, Bp. 1972. című könyvére hivatkozom.

²⁹ *Die Zahl in der Divina Commedia*, Frankfurt a. M. 1973.

ő tette dolgozata 640. lapján: szakaszonként *három* sorba. A *Balassa-kódex* így teszi, az 1640-es bártfai kiadás nem.³⁰ Egy Julow Viktor által nem használt érv vizsont az, hogy maga Balassi így írta. A körmendi levéltárból származó sajátkezű epigramma-gyűjtemény így közli a Balassi-strófát. Valószínű tehát, hogy Balassi eredeti kézírata a *Katonaénekről* is ily módon készült.³¹ – Azt meg kell még jegyeznünk, hogy a 3. strófa *szép* szava semmiképpen nem esik a függőleges tengelybe, utolsó előtti helyre szorul, s nem mutatja az 5 szó+szép+5 szó számszimbolikai szabályt. (Az *öt* rejtett értelmét a szerző nem tisztázza, magam is csak Süpekre és Hardtra utalok!)

3.

Végül egy kapcsolattörténeti adalékra keríték sort, ennek lényegét már megírtam, de egy oly pedagógiai kiadványban, amely az irodalomtörténeti nyilvánosság előtt többé-kevésbé rejtve maradt. A síró Céliáról írt gyönyörű versről van szó. Meg kell jegyeznem, hogy az ötletet Amedeo Di Francesco: *La formazione lirica di Bálint Balassi* című kandidátusi értekezésének 1975. május 23-án tartott vitáján, opponensi véleményemben vetettem fel és a *Jausz Béla Emlékkötetben* publikáltam először.³²

Tasso eposza XX. énekének vége felé (CXXIII–CXXIX. stanza) Rinaldo (a keresztény tábor Achillese) megbékíti a szenvedélyesen szerelmes Armidát, a szép pogány varázslónőt, aki asszonyi bájával el akarta őt vonni Jeruzsálem ostromától. Egyebek között ezt olvassuk róla a gyönyörű leírásban:

Ella cadea quasi fior mezzo inciso
Piegando il lento collo, ei la sostenne

...

E il bel volto e il bel seno alla meschina
Bagnò d'alcuna lagrima pietosa
Quale a pioggia d'argento e mattutina
Si rablellisce scolorita rosa...

(Elhanyagolt, mint a félben metszett virág, lassan meghajtva nyakát, a férfi pedig tartotta... A leány szép arca és szép keble fájdalmas könnyekben fürdött. Miként az ezüstös reggeli esőtől újra megszépül a színét veszített rózsa... stb. Saját fordítás.) Ugyanez Balassinál:

³⁰ Lásd a BÖM I. 247. lapját (Eckhardt S.)

³¹ BÖM II. 125. Facsimile ugyanott!

³² Debrecen 1976. 89–91. (*Néhány gondolat az imitáció elméletéről*)

Mint tavasz harmatja reggel ha áztatja szépen jól nem nyilt rózsát,
Mert gyenge harmattal tisztul s ugyan újul, kiterjeszti pirossát
Coelia szintén oly, hogyha szeméből foly könnyve, mossa orcáját
Mint szép liliomszál, ha félbemetszve áll, fejét földhöz bocsátja...

A könnyeket hullató szép nő leírása jellegzetesen reneszánsz téma, noha az ötlet legalább Catullusig visszavezethető. Ariosto remekel ebben a vonatkozásban, pl. Olimpia (XI, 65–66), Doralice (XIV, 50) vagy Isabella (XXVIII, 97) könnyekben fürdő szépségének festésével. Balassi verse egyébként a költő legszebb reneszánsz stílusú művei közé tartozik; lényegét nem a festői részletekben, a fényhatások kihasználásában látom, hanem a leírás tökéletes (ariostói!) harmóniájában, szilárdan összefogott szerkezetében, az egész költemény nyugodtan gyönyörködő szemléletében. Ismeretes, hogy a levágott virág catullusi (XI, 21–22. sor), ill. vergiliusi kép (Aen. IX. 433–437). Catullusnál a szerelem halálát festi a hasonlat, Vergiliusnál egy gyengéd ifjú harctéri elestének megszépítésére szolgál. A nagy reneszánsz költők csaknem mindig az asszonyi bánat kifejezésére használják. Mind Ariosto, mind Tasso, mind Balassi a harmattól megfrissülő virág képével párosítja, az olaszoknál mindig ott van a finom érzeki tónus, az „il bel seno” (a szép kebel); Balassinál ezúttal hiányzik: az a benyomásom, hogy nagy lírikusunk még ezt is a gyönyörködő nyugalom tökéletes megőrzésének érdekében küszöbölte ki, noha másutt egyáltalán nem takarékoskodott a nagyon finom erotikus jelzések költői felhasználásával. Tassót pedig bizonyára ismerte: a lengyel főnemesi udvarokban (1589 után!) könnyen kezébe kerülhetett egy *Liberata* példány, de közvetíthették számára Erdélyben Báthory Zsigmond hírhedt olaszai is, akikről Szamosközy István oly megvetéssel ír.

Végül még egy kapcsolatot! Tassónál a megbékített Armida így fejezi be a párbeszédet:

Ecce l' ancilla tua; d' essa a tuo senno
Dispon, gli disse, e le fia legge il cenno.

(Íme a te szolgálód, rendelkez vele akaratod szerint – szólt – és legyen számára törvény a te intésed. Saját ford.) Ez pedig Zrínyi legszebb lírai költeményének, a *Fantasia poeticának* a legvégén tér vissza, Viola szavaiban:

Úgy legyen, édes szívem, az mint akarod,
Mert engemet az te szép versed meghajtott.
Immáron ezután lések te szolgálód,
Társad és szeretőd, és te szép virágod.

Zrínyi azután ismerte Tassót, követte is, de mekkora személyes önállósággal (költői büszkeség!) és mily pompás magyaros szemlélettel („társad, szeretőd, virágod”)!

Nem egészen véletlen, hogy Balassi-magyarázatunkat Zrínyivel zártuk: a *Szigeti veszedelem* költője Balassinak nyelvileg és költőileg egyaránt örököse volt, Júlia énekese pedig századokra művészi modell, amint erre a kéziratokban lappangó, de igen eleven közköltészet számtalan példával szolgál.

Imre Bán

CONTRIBUTIONS À DES INTERPRÉTATIONS DES POÈMES DE BALASSI

La première partie de l'étude soumet à une analyse le vocabulaire de *Katonaének* (Laus confinium) de notre grand poète de la Renaissance. Au lieu de *véres* (sanguinosus), souvent contesté, il faut lire *veres* (rubeus, rufus) puisque c'était la couleur du drapeau de guerre hongrois. Quant au terme *csata*, de nombreux documents attestent qu'il désigne «une charge effectuée par une troupe de cavaliers relativement peu nombreuse». On ne doit jamais confondre avec *ütközet*. L'auteur éclaircit le sens précis de *roppant sereg* (exercitus ingens). Dans la deuxième partie de son étude, il commente pour la confirmer, à propos du même poème, l'interprétation proposée par Viktor Julow, fondée sur le symbolisme des nombres (ItK 1973). Enfin, dans la troisième partie, il examine l'admirable poème de Balassi sur Célia qui pleure, en constatant un parallèle frappant avec le Tasse (*Gerusalemme liberata*, canto XX, st. CXXIII-CXXIX; scène de Rinaldo et d'Armida). Ce dernier a aussi influencé un très beau poème lyrique de Miklós Zrínyi.

EGY RIMAY-VERS VILÁGA

A Balassi halála utáni évtized Magyarországá alighanem felbolydult méh-kashoz hasonlíthatott. A tizenöt éves háború viharai elmozgatták a három országrész nagyjából állandósult határvonalait, idegen hadseregek felvonulásainak dobták prédául a falvakat, városokat, földeket és művelődési intézményeket, de még a lakosságot is átcsoportosította a hadi események sora, a menekülés, a félelem. Míg korábban az egyéni dicsőségnek és vitézségnek nagyobb teret engedő végvári csetepaték jelentették a hadakozást, addig most a Habsburg-zsoldosok és a törökök összecsapásának színterévé vált az ország, s a két nagyhatalom harcának függvényévé a magyar vitézi élet.¹

A háború legelején Esztergom falainál elesett Balassi halála egy korszakot zárt le, nemcsak a magyar társadalmi és politikai életben, hanem a költészetben is. A századfordulón nem fénylett már úgy a végvári dicsőség, mint korábban; szinte jelképnek is felfogható, hogy a fél évszázada még diadallal megvédett egri vár is ekkorra került török kézre, s ahonnan nemrég még Balassi járt portyázní, onnan most török várőrség indult zsákmányszerző utakra. Hamarosan azonban még nagyobb fordulat következett: 1604-ben már a magyar hajdúk az ősi ellenséggel, a muzulmán törökkel szövetségben küzdöttek Belgiojoso keresztény zsoldosai ellen, így az az ország, amely korábban a kereszténységnek büszke védőpaizsaként, Európa védőbástyájaként szerepelt a költészetben, az most a kétfejű sas réme, Bécs ádáz ellensége lett. Egyre kínzóbbak az ellentmondások, egyre kuszábbak az erőviszonyok, mind bonyolultabb a tájékozódás, s mindez hamarosan ideológiai téren, az eszmék és a költészet világában is megmutatkozott.

A létbizonytalanság nyugtalanító élményének legmagasabb művészi színvonalon a Balassi-tanítvány Rimay János adott hangot, legjellegzetesebben alighanem „*Ez világ, mint egy kert*” című versében. Tépelődéésének filozófiai töltésére már a vers előtti argumentum olvasásakor felfigyelhetünk: „Ha az időnek igen vizsgálódó felháborodott állapotja miatt kedvünk szerint való életet nem viselhetünk is, mindazáltal szívünk keservével ne bágyasszuk az elménket, s ne hajtsuk is bánattal meg az lelkünket, arra taníttatunk, és tanácsoltatunk ez énekben.”² A didaktikus célzatú intelmnél azonban sokkal gazdagabb a vers

¹ Nagy László: A végvári dicsőség nyomában, Bp. 1978. 102–108. Az „Őszi ködbe fült remények” fejezetcím találoan fejezi ki a háború második szakaszának hangulatát.

² Rimay János Összes Művei. Összeállította Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 73. (A továbbiakban: RÖM)

tartalma, olyan hírok is megzendülnek benne, amelyeket csak a figyelmes elemzés tehet hallhatóvá:

1. Ez világ mint egy kert, kit kőeső elvert, napról napra veszten vész,
Vagy mint senyvedt zsindel, kit ó házról széllal tétova hány nagy szélvész,
Ő mint romlandó ház, elveszendő szállás, jóktul üresült rekesz.
2. Mindenütt való hel, rakva sok veszéllel, nyugta nincs embereknek,
Kit-kit bánat sebhít, but öröm nem enyhít, vége nincs keservének;
Árad sok veszélyek, sér mind szívek fejek, s halál vége ezeknek.
3. Felbomlott békeség, ki miatt sok épség álgjuk sullyával romol,
Nagy roppant seregek egymással ütköznek, hol sok ember s vér omol,
Vitézül nyert szépség, s karddal lett nyereség vitézek közt eloszol.
4. Táborban hideg szél az Nap melegével hol hidegit s hol hevit,
Éhséggel szomjuság s nagy nyughatatlanság mindentől kedvetlenit,
Mégis az vitézség az harcra buzdul s ég, ha kit az tisztesség szít.
5. Katona szerszámban jó lovaknak hátán vitéz ifjak forgódnak,
Az jó hirért névért és az tisztességért jó kedvvel vagdalkoznak,
Arra ami nehéz s az szép böcsölet néz, szívek szakadva futnak.
6. Nem gondol halállal, sebbel fájdalommal, mikor viv ellenséggel;
Bátran vagdalkozik, vitézül forgódik, piros vérral ugyan él,
Ha mit kardjával nyér s haza haszonnal tér, iszik nagy szeretettel.
7. Asztalnál vitézek vig örömmel esznek s nagy szeretettel laknak,
Köszönt pohár mellett sok jó szerencséket ők egymásnak kívánnak,
Jó kedvet mutatván s kedvesen lakozván, egymást ajándékozzák.
8. Vérral felkölt napra hadakozó óra sokaknak vesztére tér,
Akármely jó hópénz, kit az hadban felvész, mind megérdemletted bér,
Sőt az halálos sold mint rosszul szántott hold, ha sok is, keveset ér.
9. Eloszlott sok rendek, mindenféle népek most más karban állanak,
Elváltozott idők, háborgó esztendőök különbségeket hoznak,
Kinek but, kárt, gondot, kinek viszont hasznot, szerencsés napot adnak.
10. Okosan kell azért ez rosz időben ért állapotunkot élni,
Szívünknek keservét, kit Nap ránk heven vét, hogy le tudjuk metélni;
Az az jó kormányos, ki ha az viz habos, nem tudja Tengert félni.

11. Mint habzó Tengerben mi is ez életben evezőnket forgassuk;
Kinnal mi lelkünket, sok gonddal fejünket igen ne nyomorgassuk;
Isten sok jókot ad, csak szelinknek zugtát csendesz szívvél hallgassuk.

A verset alkotó művészi tényezők közül első pillantásra is szembeszökő a szerkezet meghatározó jellege. Annyira kézenfekvő a hangulatilag elütő részekre tagolódás, hogy a verssel foglalkozó – egyébként igen gyér – szakirodalom minden tétele először a szerkezetre vonatkozóan tett megjegyzéseket. Eckhardt Sándor kritikai kiadása a 4–7. versszakot emelte ki, mint erősen Balassi hatása alatt állókat.³ Kézikönyvünk szerint a versnek mintegy fele Balassi-átköltés, ennek ellenére Rimay „legsajátabb” műveinek egyike.⁴ Tüzetesen mindössze Kovács Sándor Iván szólt róla: a reneszánsz verskompozíció felbomlásának egyik példjaként említette, strófáit 3–5–3 csoportosításban látta elrendezhetőnek, végeredményben centrális és alárendelő struktúraként jellemezte.⁵ Mindezekkel a megjegyzésekkel egyetértve is úgy véljük azonban, hogy a megkezdett csapáson érdemes és szükséges továbbhaladnunk, mert eddigi ismereteinket bővíteni, árnyalni és pontosítani lehet, nemcsak a vers szerkezetét, hanem élményvilágát és mondanivalóját illetően is.

Már az indító hasonlat határozottan elkülöníti Rimay világát a Balassiéétól. A nagy költőelőd számára a lóval benyargalható „széles föld”, a szép ligetekkel tarkított „sik mező” az evidens létezési hely, az ember legnemesebb tevékenységének, a vitézi erények gyakorlásának tere. Miként Julow Viktor írja: „A mező a végbeli katona természeti környezete, működési tere és mint harcmező: sorsának, s a haza sorsának eldöntője egyszersmind.”⁶ Ezzel szemben a XVII. századi költészet közkedvelt képe a kert, az udvari barokk költők közül különösen Gyöngyösi allegorikus alakokkal benépesített, pompás kert-ábrázolásai tűnnek ki. De Rimay kertjének képe lehangoló: jégeső (korabeli szóhasználat: köeső) által sújtott, kopár kert ez, s ilyennek láttatja az indító hasonlat a világot. A következő sor fokozza ezt a hatást: a régi házról leszakadt, szélvészdobálta senyvedt (korhadt, rothadt) zsindegy a pusztulás képe, amely mozgalmasságával hoz új szint a vigasztalan romlás előbbi, statikus ábrázolásába. Az első strófa utolsó hosszú sorában pedig végképp meggyorsul a tempó, a három ízület mindegyike önálló kép, s valamennyi a költőt övező világ sivárságát, romlottságát, az összetartó abroncsok széthullását, az emberi környezet elemeinek bomlását és pusztulását sugallja.

Mi más is várhatna az emberre egy ilyen világban, mint sok veszély, nyugtalanság, keserv, sírás és halál? A második strófának ezek a kulcsszavai teljes

³ Uo. 195–196.

⁴ A magyar irodalom története II. Bp. 1964. 22.

⁵ Kovács Sándor Iván: A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimaynál. ItK. 1970. 501–502. valamint: Pannoniából Európába. Bp. 1975. 70–71.

⁶ Julow Viktor: Arkádia körül, Bp. 1975. 40.

egyértelműséggel jelölik ki az ember helyét a sarkaiból kiforgatott univerzumban, az „igen viszátkodó, felháborodott állapotú” korban, az összetartó erőket nélkülöző világban. A fokozás szándéka egyértelmű: a kulcsszavak gondos kiszámítottsággal súlyosbodnak a nehéz helyzet (veszély) jelzésétől az ember reagálásán (sírás) át a halál felidézéséig. Ha lehet, még az előző versszaknál is pontosabb itt a szerkesztés, a szavak egymáshoz válogatása a mondanivaló súlyosságának fokozása érdekében.

A világ vigasztalanságának és a benne élő ember rossz közérzetének konkrét okait a harmadik strófa fejt ki: felbomlott a béke, pusztul az élet, vérüket ontják az emberek. Datáló értékük is van ezeknek a soroknak, hisz a tizenöt éves háború első szakaszában, a magyar győzelmek bizakodó hangulatában ekkora mértékű kiábrándultság eléggé indokolatlan és valószínűtlen lett volna. Évek során át felhalmozódott kiábrándultság és háborútól való megcsömörlés kellett az ilyen sorok megszületéséhez, az a fásultság és hitvesztés hangzik ki belőlük, amely a tizenöt éves háború második szakaszának hangulatára jellemző. Azokra az évekre, amelyeket Magyar István sárvári prédikátor, Nádasdy Ferenc katonák közt forgó tábori lelkésze így jellemezett: „Az vitéző nép nem a szép örvendetes szabadságnak, hanem a nyereségnek és prédának örvendez, kóborol, dúl, és minden latorságot cselekszik: akárki nyerje, csak ő ragadmánnyal telhessék meg, azzal ő keveset gondol; az tisztviselők nem az közönséges jóra, hanem magok hasznokra viselnek gondot.”⁷

A kortársaknak szinte valamennyi megnyilatkozásából ugyanez a pesszimizmus érződik. Vég nélkül ömlik a panasz, a keserűség és vád a XVII. század első éveinek magánleveleiből, prédikációiból, vitairataiból és verseiből egyaránt; nem véletlen, hogy Bocskai hívo szava erős visszhangra talál majd az elkeseredettek között. A versnek ez a szakasza utal a vitézi életben bekövetkezett változásra is: „nagy roppant seregek” állnak most egymással szemben, az egyéni dicsőség háttérbe szorul, s a „karddal lett nyereség”, a zsákmányszerzés lett a háború legfontosabb kísérőjelensége, sőt majdhogynem célja is.

Az első három strófa könyörtelen és kilátástalan helyzetet érzékeltető képei még a negyediknek az első két sorában is folytatódnak. A tábori viszontagságok – hideg, hőség, éhség, szomjúság, nyugtalanság – felsorolásából hiányzik az ellenükre is megmutatózó, velük szembeszegülő emberi hősiesség, a csapások pedig nem magasztos célért folyó küzdelem velejárói, hanem „kedvetlenítő”, lehangoló tényezők. Balassi Katonaénekében pontosan az ellenkezőt olvassuk:

Az utaknak lese, kemény harcok helye tanuló oskolájok,
Csatán való éhség, szomjúság, nagy hőség s fáradtság mulatások.

⁷ Nagy László: I. m. 56.

A nagy költőelőd „éles szabályokban örvendező” katonatársai számára az éhség, szomjúság, fáradság és a hadiélet más viszonyosságai a heroizmus elemeit jelentették, a csapások elviselése a vitézi élet büszkén vállalt tartozéka volt. Rimay ugyanezt kiábrándultsággal szemléli, fásult egykedvűséggel sorolja fel. De csak a negyedik strófa harmadik soráig tart ez a hangulat! Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a harmadik sor első szava („mégis”) élesen hasítja ketté a vigasztalanság borongós hangulatát és fordulatot jelent az egész költemény szerkezetében.

Az eddig elmondottakkal szemben a „mégis” kötőszó ellentétet exponáló sarkpontján visszájára fordul a gondolatmenet, s innentől kezdve három strófán át mintha Balassit hallanók. Annyira, hogy a szakirodalom néhol plágiumot emleget vagy legalábbis Balassi-emlékképről beszél, többnyire elmarasztaló hangsúllyal. Pedig nem másról van itt szó, mint a reneszánsz esztétika egyik jelentős kategóriájának, az *imitation*nak az alkalmazásáról, a nagy példakép e korban érénynek számító követéséről. Ismeretes, hogy a modern értelemben vett eredetiség programját a romantika dolgozta ki, a XVIII. század előtt az írói alkotás – mint Bán Imre tanulmányában olvassuk – „ha a szerző legsajátabb érzésvilágát kívánta is kifejezni (pl. Ronsard vagy Balassi), kötelezőnek tartotta, hogy ezt egy szinte két évezredes hagyomány sodrában tegye, nagy minták példaadására nyomán, ezeket imitálva, nagyjából egészében az antik retorika és műfajelmélet szabályainak szem előtt tartásával”.⁸ Janus Pannonius sem tett mást, mint saját élményeit az antik írói hagyományhoz kapcsolva imitált, csak ezt természetesen a lángelme erejével tette. Balassinak már újkori, reneszánsz hagyomány is rendelkezésére állott Petrarca és az olasz reneszánsz irodalom révén, Rimay pedig még tovább mehetett a művészi példa modernizálása terén: ő az első magyar költő, aki példaszzerű hazai hagyományt láthatott maga előtt. Ékes bizonyítéka ennek a Balassi-epicedium, de ide kell sorolnunk a most elemzett vers 4–6. strófáit is.

Az egyezés néhol szinte szó szerinti, a „virtus et humanitas” eszménye – jó hír, név, tisztesség, szép becsület – teljes mértékben Balassi visszhangja. A magasztosnak, az emberi méltóságnak a szférájába kerül itt seb, fájdalom, halál, vérhullatás és zsákmányszerzés egyaránt (6. vszk.), mindezt pedig a győzelem feletti öröm derűs hangulata követi, a bajtársiasság szelleme lengi át: a vitézek isznak „nagy szeretettel”, vígan lakmároznak az asztaloknál, pohárköszöntőikben pedig egymást éltetik és ajándékozzák (7. vszk.).

De egy pillanat alatt szertefoszlik az álom, eltűnik a csodás színekkel festett kép: a tudós költő eleget tett az imitatio követelményének, megidézte mesterének emlékét és stílusát, visszazuhanhat most már a sötét színű jelenbe.

Még a hadi életről szól ugyan, de már gyorsan elkomoruló hangon a nyol-

⁸ Bán Imre: Néhány gondolat az imitatio elméletéről. Jausz Béla Emlékkötet, Debrecen 1976. 80. valamint uő.: Az imitatio, mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája. Filológiai Közöny, 1975.

cadik strófa. A véres nap, a „hadakozó óra” veszedelmet és halált hozó árnya nyomul előtérbe. A zsold, a pénz, a zsákmány egyaránt értékét veszti, még ha sokat ér is, mint a rosszul szántott föld, haszontalanná válik, hisz mindennek az értelmetlen halál a vége. Nem úgy, mint Balassi versében, ahol a „vitézül holt testek” érdemei nem enyésznek el, jó hír-név, áldás és dicséret az elesettek osztályrésze, a harc nem bizonyul hiábavalónak.⁹ Itt viszont ez a perspektíva fel sem merül, a strófa utolsó szavai által kimondott ítélet („...keveset ér”) a minimálisra redukálja a vitézi értékeket, s így a strófa végére visszajára fordul a Balassit imitáló betétnek minden gondolata. Fordulópont ez a strófa is, de míg a harmadik a kedvetlenséget változtatta ódai szárnyalású dicséretté, addig ez a katonahősök magasztalását szünteti meg, az ő világuk értékeit devalválja.

Az utolsó három strófa már nem kapcsolódik a katonaelethez, hanem attól elszakadva vonja le az általános konzekvenciákat. Először is a korszakváltás embereket – rendeket és népeket – próbára tevő „elváltozott idejére”, „háborgó esztendeire” utal, amelyek a társadalmat átrendezték, a szokásokat és erkölcsöket a megszokott keretek közül kiforgatták, s létbizonytalanságot eredményeztek. Nagy szerepet kap így a *fortuna*, jóval nagyobb, mint az előző században, a reneszánsz virágkorában. Akkor a „homo politicus” a virtus és fortuna segítségével önállóan alakíthatta helyzetét, de a fortuna nem volt több, mint a virtus gyakorlásának lehetősége.¹⁰ Rimay világában viszont az ember – a virtustól teljesen függetlenül is – a fortuna játékszere, egyeseknek „bút, kárt, gondot” hoz, másoknak hasznot és szerencsét. Nem a virtusok szövetségese többé, hanem az ember által át nem látható és befolyásolhatatlan erők függvénye.

Igazolja mindezt a következő versszak. Mert mi kell a fortunához, a jó sorshoz? Nem a Machiavelli és az ő nyomán Zrínyi által is hangoztatott bátorság, ügyesség, serénység, jámborság, igazságosság és számos más erény, hanem egyedül az okosság, mégpedig a passzív bölcsesség, a megérett rezignáció, a vágyak és keservek „lemetélése”, a kontemplatív magatartás. Az ősi költői toposz, a viharos tenger képe Rimay legsajátabb mondandója szolgálatába áll így: a habzó vízen, a „felháborodott”, „vizálkodó” és „elváltozott” idők hullámain félelem és részvétel nélkül kell végigtekinteni, a környezet viszontagságaitól függetlenül kell az egyéni egzisztencia sajkáját kormányozni.

Az utolsó szakasz tovább részletezi és magyarázza a tenger-képet, s levonja a kissé didaktikus végső következtetést: kinnal és gonddal nem törődve, azoktól magunkat függetleníve „szelinknek zugtát csendesz szívvvel hallgassuk”. Nem kétséges, hogy a korban divatos lipsiusi neosztoicizmus constantia-fogalma kapott itt költői megfogalmazást, a magyar lírában minden bizonynal első ízben.

Közismert az a kapcsolat, amely Rimayt és Justus Lipsiust összefűzte:

⁹ Varjas Béla: Balassi és a hárompillérű verskompozíció. ItK 1970. 487.

¹⁰ Humanista történetírók. Kulcsár Péter utószava. Bp. 1977. 1160–1161.

a fiatal magyar poéta nemcsak ismerte a németalföldi tudós főművét, a De Constantia (Leyden 1584) című értekezést, hanem levelezést is folytatott a sztoa tanainak Európa-hírű felelevenítőjével. Levele ifjúi rajongással magasztalta „a tudósok legfinomabbikát”, s elragadtatással szólt stílusáról. Művedet – írja – „őrzöm, olvasom, szeretem, dicsérem, s ha stílusát méltányolni akarnám, azt kell mondanom, hogy tiszta méz, csupa édesség van benne, fény, nap, melynek ragyogó sugarával a régiek dicsőségének fényét erősen elhomályosítottad. Ha az érzést nézem, eleven emberiség ragyog benne.”¹¹

Még az antikvitás „régii mestereit” is elhomályosítja tehát Rimay szemében Lipsius, nem csoda, ha korai verseit az ő gondolatai táplálták. Annál is inkább, mivel Magyarországon és Németalföldön ekkoriban egyaránt a háború viharai söpörtek végig, s mindkét államban a létbizonytalanság tette fogékonyvá az embereket a neosztoicizmus iránt. A lipsiusi *constantia* fogalmát később Laskai János így adta vissza magyarul: „Az Elmének Egyenes és meg-Mozdulhatatlan erejét, mely a külső jó szerencsékkel fel nem fuvalkodik, avagy a szerencsétlenségek miatt magát el nem hadgya”, állhatatosságnak nevezzük.¹² Lelki nyugalmat, belső egyensúlyt jelentett ez a szemléletmód abban a korban, amikor „a trombiták harsogási és a fegyver zörgés”, „a vitézlő nép és az ember-öldöklők” miatt erre kevés lehetőség kínálkozott, másrészt azonban a „csendes szívvél” történő szemlélődés passzivitása a társadalmi rend változatlanul maradását is elősegítette. Rimay verszáró szavai mindenestre tökéletesen egybecsengenek a korban mind népszerűbbé váló lipsiusi tanításokkal.

A költemény szerkezetének és főbb gondolatainak szemügyre vétele után úgy látjuk, hogy a struktúra feszesebb, mint azt eddig gondoltuk: a 4. és a 8. strófa kulcsszerepet játszik, mindkettő fordulópontot jelent a gondolatmenetben. A közéjük eső 3×3 szakasz önmagában egységes hangvételű részlet, viszonyuk a mondandó kifejtésének fontos eszköze: az első egység a sivár jelen képe, a második az eszményi múlt felvillantása, a harmadik pedig az előbbieket ellentétéből adódó etikai konklúzió, a helyes – neosztoikus – magatartás propagálása. A gondolatmenet tehát logikusan 3–1–3–1–3 elosztásban csoportosítja a strófákat, s ez a felépítés közel áll Balassi Katonaénekének 1–3–1–3–1 arányú struktúrájához.¹³ A hárompillérűségnek megfordított, lazább változata ez, így itt inkább a reneszánsz kompozíció fellazulásáról, variálódásáról beszélhetünk, mintsem felbomlásának példájáról. Igaz viszont, hogy ezen az úton továbbhaladva a verskompozíció a manierista dekomponáltság felé halad Rimay költeményében is. Itt azonban egyelőre még gondos kiszámítottság rendez el a szavakat, hasonlatokat és képeket, racionálisan épülnek fel a fokozások, érvényesül a reneszánsz imitatio elve, szimmetriája és hierarchikus szerkesztésmódja, artisztikusan kialakított belső formája. Természetesen Balassi költői lángelméje,

¹¹ RÖM 227.

¹² Laskai János válogatott művei. Tarnóc Márton bevezető tanulmánya. Bp. 1970. 33.

¹³ Varjas Béla: I. m.

elemi erejű érzelmi áradása nélkül. Úgy látjuk, ez a Rimay-vers a magyar kései reneszánsz költészet sajátosságait gyűjtőlencseként foglalja magába, feszes szerkezete és gondolatmenete révén pedig szorosan kapcsolódik Balassi poétai örökségéhez.

De vajon stílusában jelentkeznek-e a kései reneszánsz manierizmusának körébe sorolható jegyek? Közismert, hogy a szakirodalom Rimayt joggal tartja számon a manieristák között, hisz életműve szervesen illeszkedik a stílus európai vonulatába. Természetes azonban az is, hogy a stílusjegyek egyetlen költői életműben sem jelentkeznek minden versben egyenlő erővel, azonos művészi szinten. Rimay e versében kétségkívül felmutatható néhány keresett szókép, manieristának minősíthető hasonlat (főként az első strófában), de a stílus bonyolult ornamentikája, bravúros mondatszövése (amely például Rimay leveleiben oly gyakori) hiányzik belőle. Mégsem hisszük, hogy ellentétet kellene látunk mondanivaló és forma között, mert mindkettő mögött ugyanaz a magatartás és ízlés, filozófiai, illetve poétikai alapvetés, ugyanaz az elméleti tétel húzódik meg.

A Lipsiushoz íródott fenti levél idézett szavaiból, a Prágay-féle Guevara-fordítás I. Rákóczi Györgynek szóló híres és sokat idézett dicsérő soraiból, valamint a szakirodalom eredményeiből egyértelműen kiviláglik, hogy Rimay írói munkájában a mesterség-jellegnek, a bölcsességnek és a tudós megalapozottságnak nyújtja a pálmát, a humanista erudícióval átítatott bölcs magatartásnak ad legtöbb elismerést.¹⁴ Értékrendjében minden mást megelőz az okosság, a tudás. Az erdélyi fejedelemnek azt írja, hogy minden hadi dicsőségnél nagyobb hírt szerez neki a tudomány és irodalom támogatása, Guevara művének lefordíttatása és kinyomattatása által „neve emlékezetinek terjedtebb kezd sokkal is ágazadni dicsőssége, hogynem ágazhatnék Táboros nagy hadi ellenségén való diadalmas szép győzelméből”.¹⁵ Saját magát ugyancsak azért érzi többnek „ez világi alávaló gazz embereknek s népeknek társaságánál”, mert ő a „Philosophia követője”. Büszkén vallja, hogy „az philosophiának usussához, és nem az felőle való csacsogáshoz szabván életemet, Senecával, Petrarchával, Ciceróval és Epictetussal beszélgetek többet, hogy nem egyeb emberekkel”.¹⁶ Balassiban ugyancsak a poeta doctust ünnepelte, azt, hogy nyelvünket „retorikai mézzel itatta át”, literatúránkat a Parnassus hegyére vezette, művészete ezért „szép pirossággal gyönyörködtető, tudomány ékességivel elvegyített, teljes magyarságú megért édes cseresznye”. Mind Balassi értékelésében, mind a szerelmi költészet védelmében a későhumanista poétika intellektualizmusa vezeti Rimayt, innen van, hogy nem a nagy költő mélyen áradó lírája, hanem a szerelmes versekben is megnyilvánuló „bölcsessége” a fontos.

Rimay poétikájának sarkpontja, kulcspozícióban lévő kategóriája, érték-

¹⁴ Merényi Varga László: A manierista stíluseszmény Rimay levelében. ItK 1970. 503.

¹⁵ RÖM 434.

¹⁶ Uo. 234., ill. Balassiról 42.

rendjének mércéje tehát a bölcsesség, az okosság, amelynek az élet minden területén primátust biztosít. Így van ez a filozófiában is, ez viszi közel világát a neosztoicizmushoz; ennek megfelelően az ész, az okosság vezércsillagát tartja követendőnek Mars isten és a fegyverek világa helyett a gyakorlati életben s a morális szférában is. A tizedik strófa első szavát szinte az egész versen átsugárzó vezérmotívumnak tartjuk: „okosan kell azért ... élni” – tanítja, s levelezésének bizonyossága szerint a költő élete valóban a bölcsesség tisztelete, a humanista műveltséggel rendelkező tudósok és közéleti személyek megbecsülése, a velük kialakított kapcsolat jegyében telt el.

Eckhardt Sándor kritikai kiadása ezt a verset a Bocskai táborában keletkezettek közt az első helyre, a legkorábbiak közé helyezi, s a Balassi-betét, valamint az „elváltozott idők” kifejezés miatt azt tételezi fel, hogy a szabadságharc alatt íródott. Ezzel szemben viszont tudjuk, hogy a költő őszinte híve volt a fejedelemnek, ajtónállója, titkára, diplomáciai leveleinek fogalmazójaként végig – 1605 áprilisától 1606. december végéig – kitartott mellette, a mozgalomnak szinte propagandistája volt.¹⁷ Ha pedig ez így van, akkor alig hihető, hogy ez a műve a Bocskai táborában íródott. A vers hangulata és mondanivalója azt sugallja, hogy még a hajdúk mozgalmának és kezdeti sikereinek kibontakozása előtt keletkezhetett, mert nincs benne nyoma a fejedelem környezetében szükségképpen felpezsdülő harciasságnak, a kibontakozó mozgalom lendületes optimizmusának, az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű vers kurucos hangütésének. Az okos és óvatos életvitel, az emberfeletti erővel való szembenézés, a rezignáció és nosztalgia verse ez, amely nem egy fellendülőben lévő mozgalom kezdeti szakaszába, hanem azokba az évekbe illik, amelyekről a kort kiválóan ismerő történész így vélekedik: „Vallásüldözés, létbizonytalanság, törökellenesség sziklái között hanyódott a magyar hadinép a századforduló éveiben. Joggal úgy láthatta, önfeláldozása, vérvesztései dacára is egyre kevesebb reményt fűzhet a Habsburg uralkodóhoz.”¹⁸ A közhangulatnak ez a kiábrándultsága és elkeseredettsége épp a Bocskai-felkelést megelőző évekre volt jellemző, ezért tűnik számunkra valószínűnek, hogy a vers 1604 áprilisa előtt keletkezett. Gondolatvilága mindenesetre ezekben az években gyökerezik, formája pedig még minden ízében a reneszánszhoz kötődik, noha a Balassi-strófákban íródott vers a stílus kései, manierista szakaszának egyes jegyeit is magán hordozza.

¹⁷ Eckhardt Sándor: Bocskai és Rimay. It 1959. 478–480.

¹⁸ Nagy László: I. m. 108.

L'UNIVERS D'UN POÈME DE RIMAY

Si le poème *Ez világ mint egy kert* constitue l'une des plus caractéristiques manifestations de l'univers poétique de János Rimay, il n'en a pas pour autant attiré l'attention des spécialistes. L'auteur de l'étude se propose de rectifier et de nuancer les conclusions auxquelles ont abouti jusqu'à présent les recherches, pour donner une analyse complète de l'univers du poème. L'analyse approche du poème du côté de sa structure, puisque celle-ci, soigneusement calculée, offre d'elle-même une possibilité d'interprétation. Le néostoïcisme qui se manifeste dans cette vision du monde est en rapport organique avec l'atmosphère de crise de la deuxième période de la guerre de quinze ans, et c'est de ces deux tendances, se renforçant l'une l'autre que résulte le ton résigné et désillusionné du poème. Les trois strophes exaltant la vie militaire ne sont qu'une imitation de Balassi, l'essentiel du message étant à chercher dans les images qui suggèrent la désolation dans les strophes d'ouverture et dans les recommandations didactiques des strophes finales. À partir de là, on peut tenir pour improbable que ce poème ait pu être écrit à l'époque de la guerre d'indépendance de Bocskai. L'ambiance ainsi que le message renvoient aux années qui ont précédé le soulèvement de Bocskai, la période avant l'avril 1604; certains éléments du style peuvent être qualifiés de maniéristes.

ÚJABB MEGJEGYZÉSEK

SZENCI MOLNÁR ALBERT „LUSUS POETICI”-JÁHOZ

(A késő-humanizmus európai kapcsolatainak prozopográfiai megvilágításához)

Szenci Molnár Albert „Lusus poetici” című gyűjteményéhez (Hanau 1614) fűzött megjegyzéseink első része az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent. (82 [1978] 590 skk. 1.) Azóta – főleg az oxfordi Robert Evans jóvoltából – kiszélesedett vizsgálataink néhány további eredményének ismertetése előtt e korábbi dolgozatunk lényegét foglaljuk össze.*

Kiderült, hogy a Dézsi Lajostól annak idején szócséplések halmazának, Klaniczay Tibor közvetlen kifejezése szerint pedig csodabogárnak minősített szöveggyűjtemény jókora hányada az újévi (verses) ajándékok (latinul: *strena*, francia *étrenne*) küldözgetésének antik szokásához kapcsolódó játékos humanista gyakorlat (vagy inkább fikció) szülötte. Nem ismételjük itt el sem a Lusus (és a rokon gyűjtemények) közvetlenül ide vonható szemelvényeinek, sem az érvelésünk alapjául szolgáló *saturnaliai strenák* antik mintadarabjainak ismertetését (Catullustól a késő-ókori szerzőkig), csak jelezzük, hogy az azóta lelt példák és utalások feltevésünket még megalapozottabbnak mutatják. Ezek közül az új bizonyító párhuzamok közül mutatunk be hármat, korábbi dolgozatunk rekapitulálása helyett is.

Ovidius (a *Tristia* II. könyvében) a maga mentségére visszatekint „a füstös decemberben” (vagyis a Saturnalia vigságában) szokásos *játszadózásokra* (II 491: *talia luduntur fumoso mense Decembri*), tehát a hagyományszentelte

* A Lusus címlapjának *verso*-ján olvasható tartalomjegyzéket *elígazításul* közöljük (*dólt betűkkel* jelezve az előző dolgozatunkban tárgyalt vagy legalább érintett tételeket):

1. Ulrici ab Hutten ... Nemo.
2. *Theodori Marcili Lusus de Nemine.*
3. Ioh. Huldrici Grobi Tigurini Nemo.
4. *Joh. Passerati Nihil.*
5. *Adélu Apotheosis kai udenosis Nihili Utopiensis.*
6. *Christoph. Coleri Aliquid.*
7. Francisci Guillimanni Aliquid.
8. *Georgii Remi Omnia.*
9. *Pauli Chemnitii Omnia ex S. Literis.*
10. Corneli Kiliani Lusus in Europae nationes.
11. Alberti Molnaris Apophthegmata VII Sapientum.
12. M. M. Piccarti oratio de Lusibus naturae.
13. M. P. Candidi de corona Caroli M.
14. *Christ. Hegendorphini Laus ebrietatis.*
15. Eiusdem Hegendorphini Laus muscae ex Luciano.
16. *Hieroclis Philosophi facetiae Graecolatinae.*
17. Quaedam ridicula narratio ex Ant. Lulli libro de oratione.
18. Denique Dialogus de bello Germanico festivus, cui adiecta Pauli Iovii... Epistola.

római szokásra, és hosszasan sorolja azokat a témákat, amelyekre ilyenkor verseket „rögtönöznek”, mint például a kocka- és egyéb társasjátékokról, labdázásról, úzásról, karikázásról, a kozmetika rejtelméről, a vendéglátás szabályairól, a fazekasmesterségről stb. Ha mindenki büntetlenül „játszozhat”, akkor a *tenerorum lusor amorum*-nak miért kell Tomiban a számkivetés keserű kenyerét ennie? Az Ovidiustól felsorolt, nem éppen költői témák kellőképpen mutatják az újkori humanisták újévi játszozásainak „költőiségét” is.

Olasz humanisták Mátyás-dicsőítése közt¹ olvasható a firenzei Aurelio Brandolini (Lippo) politikai tárgyú dialógusa, amelynek inszenálása szerint Corvin János a farsang utolsó napjaiban (diebus, qui... quasi *Saturnalia altera ludis et lasciviis dediti sunt iuventutemque relaxandis animis solutioem reddunt*), miközben mások gondtalanul szórakoznak, és mikor a különben mindig elfoglalt király is ráér (*otiosus*), atyjával a birodalmi hatalom átszállásának (translatio imperii) okait, közelebbről azt a kérdést vitatja, hogy melyik kormányforma üdvösebb: a királyság-e, vagy a köztársaság? (*Comparatio rei publicae et regni.*)

De a saturnaliai rögtönzés fikciója iskolamesteri teljesítmények mentségéül is szolgálhat. Így például Stephanus Taurinus-Stieröchsel, a Stauromachia tudálekos írója, a „keresztes eposzához” csatolt történelmi és földrajzi jegyzeteket² azzal zárja 1519 koratavaszán, hogy „kommentárjait néhány nap alatt kapkodta össze Gyulafehérvárott, amikor is a Saturnalia alkalmából elvonult a bolondok ünnepének zsvajva elől” (*paucissimis admodum diebus, Saturnaliibus inquam vel stultorum feriis... hos commentariolos raptim congessi*).

Az *újévi ajándékküldözgetés* antik, illetőleg humanista szokásának kimutatható volta a *Lusus* látszólagos rendezetlenségében bizonyos szerkesztői elvet is elárult, amely szerint Szenci Molnár *iskolai célra szánt* szöveggyűjteményének anyagát csoportosította. Említett dolgozatunkban előlegeztük annak bejelentését, hogy a *Lusus* tulajdonképpen tankönyv, vagy inkább afféle segédlet, szöveggyűjtemény, amelyből a litterátus tollforgatók a kor felkapott „költői” és prózai produkcióinak utángyártásához példákat, recepteket, variációs lehetőségeket meríthetnek. Ezt volnának hivatva bizonyítani most következő interpretációink, melyeknek során következetesen figyelemmel kísérjük az általános (európai) humanista gyakorlatot és ezeknek a humanista kapcsolatoknak prozopográfiai tényeit. Állításunk igazolása végett mindenekelőtt a címlap kacskaringóit és a mintegy előszóként a szemelvények elé iktatott Wacker-levél utalásait kell értelmeznünk.

A 17 soros könyvcím *váza* a következő: *Lusus poetici... exhibentes Neminem etc., item apophthegmata..., /his adiecta est oratio soluta de lusibus naturae etc. ... / nunc primum in gratiam studiosorum coniunctim editi...*

¹ Ábel Jenő postumus kiadványában: Irodalomtörténeti Emlékek II. (Bp. 1890) 84 sk. l.

² Juhász László Stauromachia-kiadásában *Bibl. Script. Med. Rec. Aev.* a 69. lapon.

(a kezdőcímmel – „Lusus poetici” – egyeztetve) collectore et editore Alberto Molnar Ungaro. Ez *teljesen* érthetővé akkor válik, ha Johannes Matthaes Wacker von Wachenfels császári tanácsos levelének azt a mondatát is idézzük, amelyben a nagyúr Molnárt a „játékos” szöveggyűjtemény összeállítására bízta: „...si quis et Nihil illud et Aliquid et Omnia... et huius generis quaedam alia *coniunctim ederet*, fortasse *non male de studiosa iuventute mereretur*. Tu... haec curato...” („Ha valaki mindezt összefoglalva kiadná, alkalmasint jó szolgálatot tenne a tanuló ifjúságnak.”) Az azonos kifejezések (*coniunctim ederet* – *coniunctim editi*) kétségelenné teszik, hogy Molnár Albert megfogadta Wacker tanácsát és a néhány évvel később kiadásra előkészített olvasókönyv címlapján is pártfogójának megfogalmazását (*Lusus poetici in gratiam studiosorum coniunctim editi*) tüntette fel.

Wacker az idézett levél elején megköszöni Molnárnak az „Omnia”-t (vagyis a nürnbergi Georg Rem ilyen című, eredetileg Molnárnak ajánlott „eidyllion”-ját, amelyet a címzett egy újabb „Omnia”-mesterkedéssel együtt küldött el a prágai látogatás *után* Wackernek, mint „studiorum Maecenati maximo”), „*quae retribuisti mihi ad exiguum illud Aliquid, sive Nihil potius, quod in mensa mea tibi appositum est*”, vagyis „amellyel Molnár *viszonozta* a Wackertől életétalalt *Valamit*, vagy inkább *Semmit*.” A tréfás fordulat éteknék, *csemegének* minősíti ezeket a humanista játszadozásokat, mint ahogy hasonló alapon keresztelte „Attica bellaria”-nak („Attikai csemegéknek”) iskolai célú szöveggyűjteményét a jezsuita Jacobus Pontanus, a számos kiadást megért „Progymnasmata Latinitatis” szerzője is (Augsburg 1615), vagy levélgyűjteményét (1601-ben) „Epistolarum *promulsis*”-nak (pikáns előételnek), folytatását (1603-ban) „*Fercula secunda*”-nak (második fogásnak) Erycius Puteanus, Lipsius jövendő louvain-i utóda.

A Wacker levelében felsorolt és így Szenci Molnár figyelmébe ajánlott szerzők és címek a nagyúr olvasottságát, de a Rudolf környezetében uralkodó ízlést is jelzik. Ezeknek a hivatkozásoknak bibliográfiai azonosítását a Lusus eddigi említői sajnálatos módon mellőzték, valószínűleg azért, mert Dézsi után a kötetet autopsziából sokáig senki sem ismerte. A felsorolásból egyelőre nem sikerült megnyugtatóan tisztáznunk Bernia de Noncouelle szatíráját: talán Francesco Berni „burleszkjei” közül az V. Adorján trónralépésével kapcsolatos szatíráról van szó. A szintén említett Carolus Bovillus (az 1979-ben ünneplendő Charles de Bouelles) írásai közt (egy 1510. évi amiens-i kiadványban) ilyen címeket találunk: Liber de intellectu; Liber *de nihilo*; Liber de XII numeris, etc. – vagyis a „Nihil” témáját ő is tárgyalásra méltónak találta, Wacker pedig ezt is számon tartotta. Benedictus Arias Montanus a nemrég (1976) Szenci-válogatás névmutatója (680. l.) szerint „bencés szerzetes; kiadott egy héber–chaldeus–görög–latin Bibliát 1569-ben” stb. Valójában a keresztneve volt Benedictus,³

³ Vö. Enc. Ital. IV 301; British Museum General Catal. of Printed Books, 6. vol., London 1965, 788 skk. has.

ő maga pedig a Plantin-féle nagy „Biblia polyglotta” munkatársa,⁴ aki egyebek között a Salamonnak tulajdonított „Prédikátor könyvét”⁵ is megszólaltatta latin versekben: ebből a parafrázisból némi ügyeskedéssel istenes variációkat lehetett formálni a „Minden” témájára. Így írhatott a Lusur egyik főszereplője, a francia irodalomtörténetből ismerős Jean Passerat „regius professor” (azaz a Collège Royal-ban Petrus Ramus utóda) is „Minden”-t,⁶ és Caspar Dornau monumentális „Amphitheatrum”-ának (Hanoviae 1619) teljesebb „Omnia”-változatai közt Szenci Molnár Albert másik jóakarójának és barátjának, Konrad Rittershausennek játékos *hexékontastichon*-ja (60 soros verse) is így kezdődik (Dorn. I 724): Quum Rex ante *omnes* sapiens (vagyis Bölcs Salamon) vana *Omnia* dicat – utalással a bibliai könyv ismert kezdőszavaira: Vanitatum vanitas, hiúságok hiúsága. A Lusur-ban Arias Montanusnak Wackertől ajánlott praefatiója helyett – az „Omnia”-variációk között – Jacobus Lectius genfi jogásznak⁷ Kohelet-parafrázisát találjuk, mégpedig a harmadik rész első nyolc versének hexameteres fordítását: „*Omnibus, omniparens quaecunq[ue] amplectitur aether, Hora sua est; sua consiliis est omnibus aetas*” etc., Károlyi Gáspár fordításában: „*Mindennek rendelt ideje van, és ideje van az ég alatt minden akaratnak.*”

A Wackertől nyugtázott „Minden” után rátérhetünk a „Senkire”, Huttennek Wacker ajánlásai közt is szereplő „Nemo”-járá,⁸ a hasonló gyűjtemények állandó darabjára, amelyet Molnár a Lusur elejére iktatott. A választást és elhelyezést Hutten neve és harcos reformatori volta is indokolja. Mint humanista⁹ elfogadható volt a prágai udvar „hesitant and conciliatory” illetékesei (első-sorban Wacker) előtt,¹⁰ mint ahogy éppen ezt a költeményét vette mintául annak idején – még 1519-ben – a bécsi Johannes Alexius Brassicanus is „*PAN*” (*Omnis*) című, hasonló produkciójában.¹¹

⁴ Továbbá Tacitus-szakértő: vö. E.–L. Etter, Tacitus in der Geistesgeschichte des 16–17. Jahrhunderts. Basel-Stuttgart, 1966, 102: „der bedeutendste Mittelmann zwischen den Niederlanden und Spanien...”, ein eifriger Leser des Tacitus.”

⁵ Ecclesiastes, Kohelet

⁶ Tout, à Tout-Puissant, Paris 1587.

⁷ Vö. Etter, i. m. 130. l. Görög költőket is kiadott: Poetae Graeci, 1606.

⁸ Augsburg 1518.

⁹ Vö. R. Friedenthal, Luther élete és kora. Bp. 1977. 278 skk. l.

¹⁰ Vö. R. J. W. Evans, The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572–1627). Oxford 1975. 30.

¹¹ Vö. Dornau, I 719 skk. l. – Tekintettel a Lusur csekély terjedelmére és az anyag megválogatásának éppen ezért erősen korlátozott (néhol ötletszerű) voltára, ajánlatosnak látszott az egykorú egyveleg-jellegű gyűjtemények testesebb képviselőinek párhuzamos figyelembevétele is. Ilyen pl. Caspar Dornavius (Dornau, sziléziai követ Bethlen Gábornál 1620-ban) fentebb már említett föliánsa: Amphitheatrum sapientiae Socraticae ioco-seriae... (Hanoviae 1619), amelyben Molnár Albert Lusur-ának majdnem valamennyi tételét, ill. szerzőjét megtaláljuk; ilyen a jezsuita Jacobus Pontanus „Attica bellaria”-ja (Augsburg 1615–20), „Progymnasmata Latinitatis”-a (számos kiadásban, Francofurti 1630), vagy a „Dissertationum ludicrarum... scriptores varii” c. gyűjtemény (Lugd. Batavorum 1638) stb. A „műfaj” még a 17. sz. vége felé is virult, vö. pl. Georg Manderssen „játékosan komoly történeteskéivel és szellemes mondásaival”: Ioco-seria poetica, hoc est historiologiae et apophthegmata salibus condita... Greifswald 1689.

Dézi Lajos, aki a Lusust még autopsiából ismerte, sem az egész kötetet, sem ezt a kezdődarabot tüzetesebben nem tárgyalta. Odavetett jellemzése („szócséplés”) ma sem indítana senkit behatóbb vizsgálatra, de ha Molnár intencióit és teljesítményét tisztázni akarjuk, nem térhetünk ki a furcsa „műfaj” előzményeinek és összefüggéseinek felderítése elől. Turóczi-Trostler József annak idején – „Szenci Molnár Albert Heidelbergben” című tanulmányában¹² – úgy vélte, hogy Szenci Molnár „latin költői antológiája... már címével és tárgykörével is a játékosztön és a világi elv diadaláról tanúskodik”. A kötet ismerői tudják, hogy a Lusust nem költői antológia,¹³ hiszen prózai szemelvények is vannak benne; mint saturnaliai termék, közvetve a huizingai játékosztön dokumentumának minősíthető éppenséggel; de a „világi elv diadaláról” végképp nem beszélhetünk. Mégsem tagadjuk, hogy a Lusust „témakörének világirodalmi vonatkozásaihoz” Turóczi-Trostler Józseftől jelzésszerűen említett tanulmányok (Denifle, Bolte, Lehmann, Zobel) sokat segítettek a különös gyűjtemény összeválogatásának és rendeltetésének értelmezésében. Eligazításul szolgált hivatkozása a mesekutató Johannes Bolte alapvető „Niemand und Jemand”-tanulmányára,¹⁴ valamint Paul Lehmann monográfiájára,¹⁵ amelyben a középkori parodisztikus irodalom változatos – korántsem érdektelen – megnyilvánulásai között a „Nemo”-féle „szócséplésekről” is tanulságos dolgokat találunk.

Annak ellenére, hogy a Nemo-verszetekben rendszerint felbukkan a „Senki” mitikus őse, az igazi nevét ravaszul eltitkoló Odysseus, aki az emberevő kyklóps barlangjában *Utis*-nak hazudja magát,¹⁶ hogy a megvakított óriás aztán „Senkit” se vádoljon, „Senkit” se keressen, a késő-középkori paródiák „Senki-vagy Semmiházi” címszereplője mégsem az eposzból, hanem – végső soron – az epikurosi fizika alaptételének („semmi sem keletkezik a semmiből”) skolasztikus továbbfűzéséből, illetőleg a skolasztikus filozófia szörszálhasogatásainak parodizálásából származik. A Nemo-elmességek olyan bibliai helyek kiforgatásából születtek, ahol a „senki” (*nemo*) szó – a legkülönbébb összefüggésekben – előfordul. A ráérő teológusok (vagy inkább tréfacsinálók) aztán a szó kettős használhatóságából „mély értelmű” bölcsességeket, akárhányszor bosz-

¹² Fil. Közl. 1 (1955) 135. l.

¹³ Költői antológiaként szerepel a Lusust „A magyar irodalom története” II. kötetében (32. és 77. l.) is.

¹⁴ Shakespeare-Jahrbuch 1894.

¹⁵ Die Parodie im Mittelalter² Stuttgart 1963.

¹⁶ Od. IX 366.; Hutten Nemo-jában a legvégén: minden rossznak Nemo az oka, hiszen *van példa*, akire bárki hivatkozhat:

Multa licent multis, postquam semel hostis Ulysses
Supposuit sceleri nomina nostra suo, –

„sok minden szabad sokaknak, amióta a kyklópsok országába vetődő Odysseus a *mi* nevünkkel (azaz *Utis*-szal, *Nemo*-val) fedezte bűnös tettét” (a kyklóps megvakítását). De utalás történik a homérosi „sokféle megfordult Senkire” a Crotus Rubeanus-hoz (az *Epistulae obscurorum virorum másik szerzőjéhez*) intézett ajánlóversben is: *Utis pulytropos dicor*, Homere, tibi.

szantóán sületlen szójátékokat faragtak, mint pl.: Nemo propheta in patria sua (Luk. 4, 24), azaz: „Nemo próféta a saját hazájában.” A 138. zsoltár 16. versének Vulgata-szövege (dies formabantur et nemo in eis) szintén jó alkalmat adott Nemo ősiségének „bizonyítására”, hiszen már a teremtés első napján megvolt. Ugyanígy Nemo magasztalására lehetett kiforgatni pl. a Disticha Catonis közt (1, 5) olvasható félsort: nemo sine crimine vivit, vagyis „Nemo igenis büntelen”, vagy egy olyan mondatot, mint „nemo ascendit in caelum”, mert nagy N-nel gondolva „Nemo felszáll az égbe”. Egy 1500 körüli egylapos ősnymtatványon – az üres lap alján – mindössze ennyi olvasható: „Figura Neminis, quia nemo in ea depictus” („Nemo képe, mivel *senki* sincs rajta ábrázolva”).

A dominikánus Heinrich Denifle (vatikáni levéltárnok) a múlt század végén erélyesen szembeszállt azokkal a liberális (protestáns) kutatókkal (Pertz, Wattenbach, Bolte), akik a Szent Nemo-„aretológiákat” tiszteletlen tárgyilagossággal irodalom- és művelődéstörténeti összefüggéseikben szemlélték és magyarázták. Modern olvasó, mint Dézsi, persze hajlamos az effélékben haszontalan elménckedést, vagy éppen idétlenséget látni. Alkalmassint mégis Lehmannak van igaza, aki szerint ezek a hajdani produkciók a maguk módján érdekesek, sőt még fontosak is: beleillenek a helyenként frivol prédikáció-, mise- és gyónásparódiák, Bacchus-dicséreték, a legprofánabb dolgokra írott *encomium*-ok (és fordítva: *vituperatio*-k) társaságába. Diákrétfák, litterátus játszadozások (*lusus!*) formájában még akkor is feltűnedeznek, amikor a nemzeti nyelvek már rég átvették az uralmat. Abraham a Sancta Clara, Lipót császár hírhedt udvari hitshőnoka (megh. 1709), a hatáskeltésnek ezt a módját sem vetette meg, – amint Schiller „Wallenstein”-jének bevezető táborjelenetében mind a mai napig láthatjuk és hallhatjuk.

Hutten Nemo-verselménye rituális ünnepélyességgel kezdődik (Quisquis ades...), de rögtön kiderül, hogy játék (*lusus*), tréfa (*iocus*) lesz az egész, amelyhez nem illik a sztoikus homlokráncolás: mint Bölcs Salamon megmondta, mindennek megvan a maga ideje – a játszadozásnak is. Bemutatkozik a főszereplő: qui loquitur, *Nemo* est, loquitur *nihil*, és máris jönnek a „komoly” kérdések: él-e tulajdonképpen Nemo, vagy sem; ha *él* (vagyis ha *senkisé*m él), akkor a kérdező sem élhet? A következő bölcsességek jól mutatják az eredetileg bibliai kontextusból kiagyalt Nemo-történetek genezisét:

Nemo fuit semper, Nemo isto tempore vixit,
 Quo male dispositum di secuere chaos.
 Ante ortum Nemo est, aliquis post funera Nemo,
 Nemo quid invito fertve facitve Deo.
 Omnia Nemo potest, Nemo sapit omnia per se,
 Nemo manet semper, crimine Nemo caret,
 Nemo fugit mortem...

és így tovább a végtelenségig. Mindez *értelmes* ugyan („senkitem volt mindig, senkitem élt az ős-chaos rendezése előtt; születése előtt senki sincs, halála után a valaki is senki...; senkitem képes mindenre, senkitem tud mindent magától...; senkitem kerül el a halált”), de meghökkentően értelmetlenné, a tréfáló szándéka szerint pedig szellemessé válik mindez, ha a „senkit” nagy S-sel írjuk, ill. gondoljuk: „Nemo mindig volt, Nemo mindent tud, Nemo örökké megmarad, Nemo elkerüli a halált.”

Közben gyakran nyílik mód a szerző klasszikus olvasottságának megcsillogtatására, a nyilvánvaló – vagy rejtett – utalásokkal való bővészkedésre. Egy helyen pl. ezt olvassuk:

Nemo per innocuos mores emergit et aulae
sontica prosequitur munera Nemo pius, –

vagyis „Nemo igenis kiemelkedik feddhetetlenségével és az udvar bűnös ajánlékait jámbor (pius) létére is elnyeri.” A *Lusus* 170. lapján idézett „*Aula*” – vagyis a Hohenzollern Albert mainzi érseki *udvartartásának* fonákságairól szóló dialógus (Augsburg 1518) – szerzője biztosan büszke volt erre a distichonra, amelyben „udvar-” (azaz feudalizmus-) ellenes bírálatát egy közismert Lucanus-hely (Phars. VIII 493 sk.: *exeat aula, qui vult esse pius*, – távozzék az udvarból, aki tisztességes akar maradni) közbeszövése mögé rejtette.¹⁷

Akadnak azonban veszedelmesebb célzások is, amelyek a Luther fellépése körüli idők Rómájának szólnak, és amelyekből Szenci Molnár válogatásának szelíd irányzatossága is kitetszik. Tudniillik még az *aula* emlegetése előtt ezt olvassuk:

Nemo sacerdotum luxus vitamque supinam,
Nemo audet Latium carpere Pontificem.

Ez a Nemo olyan bátor, hogy meri bírálni a hasukat süttető papok fényűzését és a római pápát! De Hutten még tréfás versében sem feledkezik meg a németországi széthúzásról (Nemo omnes posita Germanos lege coerces), a Róma népét sújtó pápai zsarnokságról (Nemo Quirinalem dominatu liberat urbem), és az Italiát is fenyegető török veszély közepette Nemo – azaz *senki!* – segítőkészségéről (Nemo feros bello Turcas adit). Közben kikíváncozik belőle a német büszkeség: Nemo est in terris Germano Caesare maior (senkitem nagyobb a német császárnál), még akkor is, ha a Miksát 1519-ben követő V. Károly – éppen a német hazafiak panaszos megállapítása szerint már nem „*Germane*”¹⁸

¹⁷ Vö. Friedenthal i. m. 176 skk. I.

¹⁸ *germane* = *valóban* (szójáték)

Germanus”, hanem inkább „Hispanogermanus Caesar”-ként uralkodott birodalma fölött, amelyben sohasem nyugodott le a nap.¹⁹

Hutten versében mindenesetre a játékos elem teng túl, nem a kor történelmi problémáinak tárgyalása: második felét szinte végig a *bajcsindló* Nemo kalandjai töltik ki. A szentnek is kijátszott Nemo úgy válhatott kártékony manóféllévé, hogy ha bárhol bármi baj történik, *senkisem* tartja a hátát. Ha kérdik, ki tette, ki törte össze stb., a válasz mindenütt és mindenkor: *senki*. Népi hiedelmekről lévén szó, érthető, hogy a mesekutató Johannes Bolte a nemzetközi Nemo-hagyománynak ezeket a koboldos vonatkozásait dolgozta fel legteljesebben említett tanulmányaiban.²⁰ Jellemző, hogy a hihetetlenül olvasott Bolte Szenci Molnár Albert Lusus-ának Nemo- és Nihil-verseit is számon tartotta²¹, mégpedig egy *berlini* példány alapján, amely Szabó Károlynál (III 1132) nincs feltüntetve. Mi magunk az eddig ugyancsak nem ismert debreceni példány²² alapján dolgoztunk.

Scheiber Sándor „Folklór és tárgytörténet” című becses tanulmánygyűjteményében egyebek között kitért az Arany János említette „Senki Pál” alakjára is. Ennek az utalásnak témánk örvendetes bővülését köszönhetjük. Bán Imre a Scheiber-könyvről írott recenziójában²³ a „Nemo-Literatur”-ral kapcsolatban emlékezetünkbe idézte „a középkorban ugyanilyen népszerű Jedermann-Literatur”-t és megjegyezte, hogy a Nemo-Literatur ez utóbbinak (mármint a Jedermann-Literaturnak) fonákra fordítása. Az előadottak alapján láthatjuk, hogy a kérdés mennyire szétágazó. A középkori Everyman-Jedermann-irodalom és a Lusus-ban olvasható „Omnis”, „Aliquis” stb. szemelvények összefüggésének földerítése további vizsgálatokat igényel. Az Arany Jánostól is megverselt Senki Pál említése megerősített bennünket abban a régebbi föltevésünkben, hogy a Gvadányitól megörökített Rontó Pálban is esetleg a középkori Nemo-figurák távoli rokonát kell látnunk.

A Lusus valamennyi darabjának ilyen részletes ismertetése szükségtelen. Az a két további „Nemo”-vers, – Theodorus Marciliusé és Joannes Huldrichus Grobiusé, – amely Huttenét – Dornau fóliánsában is – követi, a humanista *otium litteratum* hasonló terméke. Ezekben is válogatott „tudós” utalások elegyednek iskolás sablonokkal, emelkedettebb részek erőltetett frázisokkal. Marcilius pl. a *translatio imperii* hagyományos képzetét Nemo és Nihil témáinak váltakozására alkalmazza (transfert iam tua regna Nihil), máshol a lucanusi Pharsalia kezdősortát (Bella per Emathios plus quam civilia campos...) travesztálja, de úgy, hogy olvasója Morus Tamás Utopiájára is gondoljon:

¹⁹ Vö. a Lusus utolsóelőtti szemelvényével, 190. l.

²⁰ Shakespeare-Jahrbuch i.h.; Alemannia 16 (1888) 199 skk. l.

²¹ l. m. 9. j.

²² A debreceni Református Kollégium nagykönyvtárában az 1920-as évek óta őrzött (hollandiai provenienciájú) és eddig – tudunkkal – számon nem tartott ritkaság.

²³ Filol. Közl. 23 (1977) 453 skk. l.

Bella per UTOPICOS plus quam civilia campos
Gliscent, de Nihilo Nemo leget spolia, –

a Nemo-versezetek „az utopiai mezőkön” diadalmaskodnak a Nihil-ről írottakon. Jellemző, hogy Morus mély értelmű „utópiája” Dornau kevésbé filozofikus egyvelegében is – az I. kötet végén, Luther és Lipsius kertjének, majd a „Depositio” Luthertől is²⁴ megörökített szokásának leírása után – szerepel. (Az „Utopia” sűrű emlegetése az Utis=Nemo stb. versekben megvizsgálandónak mutatja a produkciók *rokonságának* kérdését.)

A zürichi Grobius²⁵ „Nemo”-jának Horatius-idézete (Sat. I 5, 55) azt a könnyedséget mutatja, mellyel a kényes humanista Zürichből a török kérdést elintézte:

Crede mihi, Nemo naso suspendit adunco,
Remque velut blando ridet ab ore levem.

Nemo fitymálva nézi, fölényesen neveti az egész ügyet. Csak szegény Germania fáradozik, hogy a „sanyargatott magyar” nyakából levegye a zsarnokság igáját, de nem sok eredménnyel, annál gyakoribb megfutamodással.

Az ezután (25–40. l.) következő „Nihil”-versekkel kapcsolatban: aki a „könnyed fajsúlyú” Lusust²⁶ összegegyeztetetlennek érezte a zsoltárfordító Szenci Molnár Albert alakjával, csodálkozva olvasná a francia zsoltárfordító és Kálvin-tanítvány Théodore de Bèze-nek a hasonlóképpen komoly Jean Passerat „Nihil”-je elé bocsátott epigrammáját is (25. l.). Ez a tréfásan komoly vers stílusosan konferálja be a Passerat „Nihil”-jének mintájára készített „Aliquid”-et. Természetes, hogy Molnár Albert, aki vándorlásai során (még 1596-ban: NLI 14) felkereste az öreg „Béza Tódort”, ezt az epigrammát is felvette gyűjteményébe.

Ha most a prozopográfiai tényeket nézzük, nem közömbös, hogy Passerat, a Collège Royal professzora,²⁷ Erricus Memmiusnak (azaz Henri de Mesmesnek, II. Henrik tanácsosának)²⁸ ajánlotta írásait (nemcsak a „Nihil”-t, hanem pl. a Dornautól – I 205 skk. 1. – közölt verseket is), mint ahogy a Theodorus Marcilius „Nihil”-versezetében többször megszólított Pomponius sem más, mint Pompon de Bellièvre, III. Henrik pénzügyminisztere és IV. Henrik kancellárja. Ennek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy Wacker, a prágai udvar tanácsosa, hasonlóképpen kedvét lelte az efféle „költői” teljesítményekben, és ízlésében némileg még Kepler is osztozott.

²⁴ Vö. Friedenthal, i. m. 26. l.

²⁵ Vö. Bolte, i. m. 9.

²⁶ Vö. Havas L., ItK 66 (1962) 339 skk. l.

²⁷ Vö. Etter, i. m. 77.

²⁸ Etter i. m. 59, további irodalommal.

Tulajdonképpen legalább ilyen részletességgel kellene interpretálnunk nemcsak a többi Nihil-, Aliquid- vagy Omnia-produkciókat, hanem a *Lusus valamennyi* „játszadózását” is, erre azonban egy alkalommal nem vállalkozhatunk. A kötet címében feltüntetett „játszadózások” mindenesetre magyarázatot igényelnek néhány szemelvény *lusus*-voltát illetően. Nem kétes a válasz például a Michael Piccart különös magisteravató beszédének műfaji hovatartozásával kapcsolatban előkíváncozó kérdésre. „Oratio de lusibus... naturae” – hangzik a cím (p. 76), és máris sejthetjük, hogy az altdorfi főiskola hugenotta dékánja, akinek egy csomó írása olvasható Dornau gyűjteményében is, az ünnepi alkalmat nem a természet *csodáinak*, hanem játékos kedvű megnyilvánulásainak ismertetésére használja fel. Mai szóval kuriózumokat mondanánk, és óhatatlanul eszünkbe jut Rudolf prágai csodabogár-gyűjteménye, a manierista hóbortoknak Klaniczay Tibortól²⁹ európai összefüggéseikben jellemzett lecsapódása. Protopográfiai szempontból el nem hanyagolható tény itt Szenci Molnár Albertnek Piccart-hoz (és a frankfurti, hanau, heidelbergi stb. hugenottákhoz) fűződő személyes kapcsolata; ami pedig a heterogénnek látszó szemelvények egymás mellé sorolását illeti, gondoljunk a közvetlen előzményekre: Szenci Molnár Albert saját „játszadózásaira” (a hét görög bölcs apophthegmáinak hét heidelbergi diáktárs megtiszteléséül szánt megverselésére hét-hét sorban), előtte pedig a Plantin-nyomdából ismerős korrektor, Cornelius van der Kiel népkarakterológiai játékaira (*Lusus in Europae nationes*).

Ami a nemzeteknek ilyen – kétoldalú – bemutatásait illeti, az efféle görbe tükrökben tényeket és elvet ne keressünk. A *certamen* – a görög *agón* – ősi műfajának minden túlzását megtaláljuk bennük: ugyanaz a nép az egyoldalú dicsőítés után ugyanolyan egyoldalú (és méltánytalan) elmarasztalásban részesül. Jellemző például az északi népekről rajzolt kép: a *laudator* elmondja az antik néprajzi irodalom Észak-idealizálásának minden közhelyét, hogy aztán a *calumniator* mindezt – ugyancsak antik recept szerint – az ellenkezőjére fordítsa. Az emberséges, nyílt szívű, igazságos, békeszerető északiakból így válik egyszerre barbár, nem is ember, hanem szörnyeteg.³⁰

Ezzel az igazságtalan műfajjal Turóczi-Trostler József is foglalkozott „A Magyar Simplicissimus elé” című tanulmányában.³¹ Itt Thomas Lansius „Consultatio de principatu inter provincias Europae”³² című galériájával kapcsolatban kifejti a *pro* és *contra* szónokló német előkelőségek (illetően a szerző Lansius) elvtelenségét. Lansius után dramatizált páros szónoklataiban a *Pro Hungaria* és *Contra Hungariam*-pár tanulságosan egészíti ki a *Lusus* dicséreteit és gyalázkodásait. Turóczi-Trostler József helyesen utal az efféle produkciók

²⁹ A reneszánsz válsága és a manierizmus. ItK 74 (1970) 419 skk. l., továbbá „A múlt nagy korszakai” c. kötetben. Bp. 1973, 266 skk. l.

³⁰ Gens rabida, immanis, ... sordida colluvies. – A *certamen* mint manierista műfaj; vö. A magyar irodalom története II. Bp. 1964, 13. és 35. l.

³¹ Magyar irodalom – világirodalom. II. Bp. 1961, 94 skk. l.

³² Tübingen 1613. A könyvet a pápai kúria indexre tette. Vö. ADB 17, 700. l.

sablonosságára, túlzásaira, egyoldalúságára: kellő ügyeskedéssel mindent és mindennek az ellenkezőjét is be lehet bizonyítani. A laudatorok és calumniatorok mesterkélten és fölényesen ádáz összecsapásaiban szomorú ténynek lehetünk tanúi. Mint ahogy a török távortartásának, majd kiverésének témája komolyan indult, sokakat foglalkoztatott, egész Európa lelkiismeretét megmozgatta, mégis hamarosan retorikai gyakorlattá, szócsépléssé silányult, ez a változás mutatkozik Lansius párhuzamos szónoklataiban is: a biztonságos távolban szónoklók kelléktárában a *laudum silva*³³ hovatovább tömény elutasítássá, közömbösséggé, lesajnálássá devalválódik, „Európa védőbástyájából” „Európa temetőjévé”³⁴, „utolsó állatokká”³⁵ aljasulunk. Lansius az érvek prókatori csavarásával tudja a fehéret is feketének bemutatni. Így szerepelhet pl. Mátyás hol pozitív, hol negatív hősként: hol Nagy Sándor és Achilleus reinkarnációja, minden erény megtestesülése, hol meg zsarnok szörnyeteg, aki hírnevét csak megfizetett olasz firkászoknak köszönheti. I. Miksa császár „pro Hungaria” siratja meg Székesfehérvárott az alig elhunyt nagy királyt, az ellenszónok viszont – contra Hungariam – Szolimán (!) emberiességét magasztalja, hiszen őszinte könnyeket hullatott Budán, II. Lajos és Mária képeinek láttára, és csak a magyarok *insolentia*-ját jött megfékezni stb.

Említsük még meg, hogy ha Turóczi-Trostler a *Lusus* kettős arcú népjellemzéseit ismerte volna, Lansius részletes elemzése során nem mellőzhette volna hallgatással Molnár Albert szemelvényét.

Visszatérve a Piccart „természeti játékaik”-ra, figyelmet érdemel „játékos” témaválasztásának indokolása is: Nürnberg városának, „Németország szeméfenyének” méltóságos szenátorai (viri nobilissimi, amplissimi, prudentissimi, senatores eminentissimi) „terhes elfoglaltságaik nyűgét valami *mással* (orationis aliqua varietate) szeretnék változatosabbá tenni” – mint ahogy Hutten „Nemo”-verse is a „komoly dolgok illő váltogatásának” jegyében kezdődik (quo... decet vultu, res variare graves; inter se mutata placent), vagy amint a Szenci Molnárféle Dictionarium 2. kiadásának ajánlólevelében méltán tisztelettel említett Rudolf Goclenius, a nagy tekintélyű marburgi filozófus is „elnökölt” egy „Nihil”-ről szóló disputáción (Dorn. I 733), sőt még kimondhatatlan témájú „problémákat” sem átalált előterjeszteni (Dorn. I 349 skk.) – egyszóval a tekintélyes és tudós férfiak megfogadták Salamon bölcsességét (Préd. 3, 4): ideje van a nevetésnek is. Szenci Molnár Lusus-át Dornau gyűjteményétől egyebek közt a közönséges dolgok teljes hiánya különbözteti meg.

Minden további nélkül érthető Christophorus Hegendorf „Részegség dicséretének” (p. III: Declamatio in laudem Ebrietatis... Lipsiae in corona virorum doctissimorum pronunciata) beválogatása. Ez is, az imént tárgyalt

³³ 439. l.: a dicséreték rengetege

³⁴ 569. l. „már kétszáz esztendeje Európa temetője” (totius Europae sepulchretum).

³⁵ 567. l.: nullum animal in terris Hungaro postremius.

Piccart-beszéd is megtalálható Dornaunál³⁶; nem szerepel viszont a sokkal teljesebb gyűjteményben az, amit Szenci Molnár Lusus-ában a kettő között (p. 96–110) találunk: a német–római császári koronáról szóló terjedelmes versezet (Carmen de corona Caroli Magni... a M. Pantaleone Candido Austriaco). Akár ennek az egy szemelvénynek a megbeszélése is külön alkalmat igényelne. Itt talán csak arról, hogy *miért* iktatta Szenci Molnár Albert ezt a semmiképpen sem játékos jellegű carment a sok „játszadozás” közé? A prozopográfia itt is segít: a szerző nem más, mint az 1599. októberi naplójegyzetekben említett Pantaleon Candidus (Weiss), akinél Szenci Molnár Zweibrückenben megszállt, a címzett Ulrich Sitzinger pedig Wolfgang palotagróf (princeps Palatinus) tanácsosa, aki Miksa frankfurti beiktatásakor (1562) láthatta, majd P. Candidusszal megverseltette a birodalmi koronát. Mint ugyancsak a Naplóból tudjuk, 1612 pünkösdjén Szenci Molnár is asszisztálhatott (persze csak Frankfurt kapuján kívül) II. Mátyás megválasztásánál, másnap azonban maga is látta az új császárt³⁷. A téma érdekességére persze még más is felhívhatta Szenci Molnár Albert figyelmét (pl. az itt nem tárgyalandó scholasticus-történetek valamelyik kiadója: Marquard Freher pfalzi udvari tanácsos, vagy Melchior Goldast, – mind a ketten számba jöhetnek), de ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Szenci Molnár személyes kapcsolatban állott Lackner Kristóffal, a magyar korona szakértőjével is.³⁸

Nagy Károly koronájának, illetőleg a koronáról írott versnek különös jelentőséget adhatott azonban az, amit a korona viselőjének *kizárólagos* jogairól és hivatásáról a vége felé (p. 109) olvashatunk:

Non penes Ausonium cardo est et summa potestas
Pontificem, dare sceptrum manu aut committere fasces
Queis libet, et verbi sanctum praetexere nomen...
Ne se igitur triplici falso diademate iactet,
Neu templique forique simul sibi sumat habenas:
Imperii rerum dominis concessa potestas...

(Nem a római pápát illeti a legfőbb hatalom, hogy ti. tetszése szerint ajándékozza a hatalmi jelvényeket és ürügyként az ige szent nevét használja... Ne kérkedjen hát hamisan a tiarával, ne is vegye kezébe az egyházi és világi igazgatás gyeploit: a birodalmi hatalom a világ uraira bízott.) Az összefüggés világos: a versezet azután készült, hogy V. Pius – Miksa tiltakozása ellenére – Firenze urát I. Cosimo néven toscanai nagyherceggé emelte.³⁹ A befejező sorokban ol-

³⁶ I 181 skk., ill. II 28 skk.

³⁷ Mint 1764-ben a fiatal Goethe: vö. *Dichtung und Wahrheit*, I 5.

³⁸ Vö. a Napló 1614. okt. 26-i bejegyzésével; Lackner szóbanforgó műve: *Coronae Hungariae emblematica descriptio*, Bécs 1615. RMK III. 1156; vö. továbbá Révay Péter: *De sacrae coronae Regni Hungariae ortu...* Augsburg 1613. RMK III. 1118.

³⁹ Vö. Forgách F., „Humanista történetírók” Bp. 1977. (Magyar Remekírók) 964 sk. I.

vasható dicséretnek (*nec victas gentes tibi, sed Superis parere iubebas, atque Dei vera sub Religione doceri...*) az annak idején Miksa toleranciájához, sőt protestáns rokonszenvéhez fűzött reménykedéseket tükrözik. A pápa főségének tagadása sem lehetett Szenci Molnár Albertéknek közömbös. Mindent egybevéve: a *császári* korona dicsőítése, ill. a róla szóló vers közzététele éppen azokban az években, amikor a *magyar* korona (és alkotmányos jogok) kérdése időszzerű volt, még loyális gesztusnak is számíthatott; a *Lusus* játékos *egészéből* mindenestre kirí.

Illetőleg nem egymagában rí ki a „játszadózások” sorából, mert az imént említett scholasticus-facetiák és a hozzájuk kapcsolódó grammatikus-csúfolók⁴⁰ után – a kötet végén – még két olvasmány van, amelynek az értelmezése nem könnyű: az egyik egy *dialogus festivus* „De bello Germanico” (p. 176 skk., szerző megjelölése nélkül), majd (a 193. laptól a kötet végéig) a történetíró Paulus Iovius propagandisztikus nyílt levele a szász János Frigyeshez és a heszeni Fülöphöz, V. Károly foglyaihoz.

A „dialogus” szereplői a miles gloriosusként jellemzett Ariovistus (mint annak idején a Caesar ellenében elbukó germán vezér) és a neve szerint is „császárhű” Caesarius. A pamflet keletkezési ideje 1548. Ariovistus hangoskodását Caesarius hol fölényes iróniával, hol vaskos durvaságokkal próbálja nevetségessé tenni. Az egész esetleg ugyanúgy iskolai előadásra lehetett szánva (mint a *Lusus* több darabja, mint például a hét bölcs és a népjellemzések), annyira plautusi mindjárt a kezdet: „Ave Alexander, non magne, sed maxime!” – szólítja meg Caesarius a nagyhangú katonát. – „Quae est, rogo, expeditionis huius (a bejelentett nagy „északi” vállalkozásnak) causa?... Num in Ungariam, Budaeos istos Bassas expugnaturi... itis?” De Ariovistus a regensburgi birodalmi gyűlésbe megy, onnan a tridenti zsinatra, esetleg Rómába is, hogy fegyvereseivel érvényre juttassa az „evangéliumot”, azaz széthurcolja az egyház javait. (Mintha a sacco di Roma nem éppen V. Károly zsoldosainak nevéhez fűződne!) A két fél fenyegetőzései és gyalázkodásai azonban csakhamar egybefolynak: Ariovistus a császárt töröknek, fáraónak, Nerónak, Antikrisztusnak minősíti, Caesarius pedig ellenfelét Róma ellen törő Hannibalnak, a franciákkal együtt Mohamed szövetségeseinek, Catilinának, albigensnek, táboritának,

⁴⁰ Az iskolamesteri öngúnynak eme különös megnyilatkozásaival már fentebb, a Szenci Molnár számára „megállapíthatatlan”, Dornau élőfejének (I. 735) segítségével azonban megállapítható szerzőjü (Ludolphus Pithopoeus – Helm) Nihil-verselményben (p. 33) is találkozunk, ahol az iskola – praeter nomen inane – nagy semminek (Nihil) minősítetik, a tanítók nyomorúsága pedig Iuppiter rendelésének. (Vö. a régi közmondással: Quem di odere, paedagogum fecere.) Ide tartozik a 40. lapon olvasható tréfálkozás is: a szerencsétlen grammatikus legfeljebb *konjugálni* tud (azaz nyomorúságát esetleg még coniugiummal is tetézi), *deklinálni* viszont nem:

Nam bene grammatici declinant omnia, solum

Declinare Nihil grammatici nequent, –

vagyis (a szójáték szerint) „elkerülni a semmit (a nincstelenséget) nem tudják.” Jellemző, hogy a késő antik Ausoniusnak ezidőtájt igen felkapott epigrammái közi (136 skk.) ezek a csúfolódások is megtalálhatók.

Münzer és Zwingli hívének szidalmazza. A császár szívesebben hadakozna a török ellen, ha a lázadók istentelensége engedné. Ariovistus szerint a császár spanyolokkal, olaszokkal rakja tele az országot, mire a válasz az, hogy a németek is elfogadnának akármilyen segítséget, de még a poklot is megmozgatnák. Ariovistus majd tesz róla, hogy a német-római birodalom a hispanogermánokról az igazi germánokra (ad germane Germanos) szálljon. Az olvasó a végén sem tudhatja biztosan, hogy az ádáz ellenfelek közül melyiknek van igaza.

Hasonlóképpen kétértelmű Paulus Ioviusnak a Lusus legvégén olvasható hét kérdése is, melyeket a fogoly fejedelmekhez intéz. Az intranzigensnek nem mondható olasz történetíró a schmalkaldeni háború néhány mozzanatával kapcsolatban azt szeretné a címzettekkel elismertetni, hogy V. Károly fölényes stratégiájával szemben a protestáns szövetségesek kudarcra voltak és vannak kárthatatva; ismerjék hát be gyengeségüket és hajoljanak meg a császár vitathatatlan jogai előtt. Az európai közvélemény korántsem ilyen egyértelműen ítélte meg sem a hadihelyzetet, sem a császár eljárásának erkölcsi motívumait. A perfid levél még a 18. században (pl. B. G. Struvius „Acta litteraria”-jának II/1. kötetében) is szerepelt: a császári propagandának ezt a vitatható termékét még akkor is olvasásra és emlékeztetire méltónak érezték. Talán Szenci Molnár Albert is azzal a rejtett szándékkal csatolta a két – *látszólag* császárpárti – dokumentumot gyűjteménye végére, hogy megadja a császárnak, ami a császáré, ugyanakkor azonban protestáns olvasóit az adott történelmi helyzetben is emlékeztesse a császári politika változatlanságára, azaz elfogadhatatlanságára.

*

A kötet áttekintése után visszatérhetünk az induláskor említett angol Evansre, akinek – mint mondtunk – kutatásaink nem remélt kiszélesedését köszönhetjük. Az Evans-könyv tanulságaiból itt⁴¹ csak annyit, hogy a kitűnő oxfordi historikus a Wechel-kiadóház történetének tükrében a közép-európai humanizmus és kálvinizmus sorsát, majd az „értelmiségi kálvinizmus válságát” (the crisis of intellectual calvinism) mutatta be az 1572–1627 közti fél évszázadban. Szimbolikusan is felfogható egyezés: a Bertalan-éjtől Daniel Aubri haláláig terjedő időszak szinte pontosan egybeesik Szenci Molnár Albert életének dátumaival (1574–1634). A kis kötet egy hugenotta kiadói dinasztia változatos családregejét a korabeli Európa politikai és kulturális eseményeinek nem akármilyen könyvekkel dokumentált kaleidoszkópjává színesíti – a Wechel-cég „minőségi vállalkozás” (a quality undertaking) volt! Legfőbb tanulsága számunkra az, hogy a külön bibliográfiai függelékben is felsorakoztatott név- és könyvanyag hiteles keresztmetszetben érzékelteti az *egyelőre* még lehetséges szellemi pezsgést, miközben Evans Oxfordtól a humanizmustól érintett Európa

⁴¹ R. Evans könyvéről az ItK-ban jelent meg recenzió: 82 (1978) 725 skk. 1.

keleti határaiig terjedő áttekintésébe mindenkor belefoglalja a magyarországi teljesítményeket is. Az egyetemes fejlődés összefüggésébe illő, változatos, mégis homogén adatok sokasága váratlan segítségként európai háttérrel varázsolt nemcsak a *Lusus*, hanem az egész Szenci Molnár Albert-oeuvre (és rokonsága) mögé, és a „manierizmus” címkéjének erőltetett használata nélkül tanulságosan egészíti ki, ill. hitelesíti Klaniczay Tibor alapvető manierizmus-tanulmányait, segít a Turóczi-Trostler József-féle „láthatatlan” – persze nemcsak *német!* – „akadémia”⁴² európai galériájának felvázolásában, a személyes stb. kapcsolatok és összefüggések elrendezésében, egyszóval prozopográfiai alapon elkezdett Szenci Molnár Albert-vizsgálódásaink folytatásában.

Mindennek szerény, de – érzésünk szerint – el nem hanyagolható dokumentumát látjuk az eddig úgyszólván feltáratlan *Lusus*ban.

Olga Lábos

NOUVELLES REMARQUES SUR LE *LUSUS POETICI* DE ALBERT
SZENCI MOLNÁR ET SUR LES RELATIONS EUROPÉENNES DE
L'HUMANISME TARDIF

Dans son étude Olga Lábos s'est proposé d'étudier le *Lusus poetici* d'Albert Szenci Molnár, publié à Hanoviae, en 1614. Dans son travail elle a utilisé le seul exemplaire se trouvant en Hongrie, dans la bibliothèque du Collège Réformé de Debrecen et dont on n'a pas tenu compte jusqu'ici. Elle a pu établir que le *Lusus* était un recueil de textes destiné aux écoles dans lequel les contemporains ont pu puiser des exemples, des recettes, des possibilités de variations pour l'imitation des productions « poétiques » et en prose alors en vogue. Le dépouillement du recueil a permis de constater qu'un bon nombre de ces textes ont été écrits par d'humanistes enjoués et se rattachaient à la coutume antique d'envoie, à l'occasion de Nouvel An, de présents (en vers) appelé en latin *strena*, en français *étrenne*. Dans l'explication des textes, l'auteur a systématiquement tenu compte de la pratique générale (européenne) des humanistes et des faits prosopographiques de ces relations humanistes.

⁴² L. Turóczi-Trostler József, *Keresztény Seneca*. EPhK 61 (1937) 72.

LATIN NYELVŰ KÖLTÉSZET DEBRECENBEN A XVII. SZ-BAN

A reneszánsz hajlama és törekvése felélesztette az antik rétorikát és poétikát, s céljai érdekében kiemelt helyet biztosított nekik az iskolában is. Bán Imre pl. *Irodalomelméleti kézikönyvek...* című tanulmányában (Ak. k. Bp., 1971.) hosszú sorát vonultatja fel azoknak a reneszánsz tudósoknak, akik korukban az ókori rétorika és poétika felélesztésén fáradoztak. A reneszánsz törekvések megnyilvánulása volt az is, hogy mind a tudósok, mind az iskolák az ember szolgálatába állították e tudományokat, illetve művészeteket (az *ars* mind a kettőt jelenti) kétféle értelemben is; egyrészt úgy, hogy azok, főleg a rétorika, az ember gyakorlati céljait is szolgálták, másrészt pedig az emberek érényeinek hirdetését, megörökítését vagy hibáik ócsárlását.

Magyarországon ezek az új irodalmi tendenciák eleinte főleg a protestáns iskolázás keretében jelentkeztek. A reformáció nyomán kialakuló új típusú iskolák körében már a XVI. században felvirágozik hazánkban is egy késő-humanista latin és olykor magyar nyelvű költészet, amelynek ez időben olyan kiváló képviselői támadtak, mint Budai Parmenius István, Darholcz Kristóf, a századforduló táján pedig Thuri György, Tolnai Balogh János, Bocatius János, Filiczki János, Molnár Albert. Ezek valamilyen formában valamennyien kapcsolódtak a hazai és külföldi protestáns iskolázáshoz, s költészetüknek, mondhatnánk, mind tartalmi jellegét, mind műfaji, formai kereteit (a hármat különben nehéz is különválasztani) azok a poétikák szabták meg, melyeket ez iskolákban tankönyvül használtak.

*

Bár mi a továbbiakban a Debrecenben, a debreceni Kollégium körül felvirágozó latin nyelvű költészet XVII. századi termékeit ismertetjük, a tankönyvül szolgáló könyvek ismertetésénél, különösen eleinte, nem lehetünk tekintettel a szigorú felekezeti hovátartozásra, hiszen azok egyik-másika nemcsak a református, hanem az evangélikus iskolákban is használatos volt.

E tankönyvek közül pl. mindjárt elsőnek Molnár Gergely *Grammatica Latina*-ját emelhetjük ki. Ez a könyv Melanchthon *Syntaxis*-a nyomán készült, s először 1556-ban jelent meg Kolozsvárt, s mintegy három évszázadon át szolgálta a magyarországi latin tanítás ügyét.¹ A könyv a nyelvtan mellett *De Poesi* címmel költésztant is tartalmazott. Melanchthon *Syntaxis*-ában ugyan nem

¹ Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái* IX. k. 185. l. 35 kiadását sorolja fel, pedig 1827. évi (Pozsony, Pest) kiadásáról nem is tud.

szerepel poétika, de külön az ő művei közt is találunk prozodiát, melyet szerzője 1529-ben írt,² ez a mű azonban nem olyan részletes, mint a Molnár könyvében található hasonló rész. Molnár szerint a költészet „Est Ars tradens modum faciendi Orationem ligatam”, vagyis a kötött formájú beszéd tudománya, s ez négy tényezőn alapszik, mint a szótag (Syllaba), versláb (Pes), verssor (Versus), költemény (Carmen), ami a verssorok összességét (Versuum congeries) jelenti. Molnár valamennyi tényezőt részletesen tárgyalja. A Carmen című szakaszban szerepel a műfajok meghatározása, összesen kilenc: Heroicum, Elegiacum, Hymnus, Panegyricum, Genethliacon, Epithalamium, Propemticum, Bucolica, Pathopoeja (!) (195. l.).³ Külön szakasz (De Artificio in Carmine Latente) szól a különféle verselési fogásokról, amelyen pl. az Acrostichum, Anagramma, Chronostichon stb. Szó van itt még a képversekről is, melyek formája lehet „Pyramis, Crux, Cubus, Columna, Poculum, Turris et infinita alia”. A Crux alakra példát is idéz. A Mantissa című részben a „De Chriis” van szó, vagyis az olyan versekről, amelyek valakinek mondásait vagy tetteit adják elő dicsérő vagy ócsárló formában (in laudem vel vituperium eius, 202. l.). A „De Poesi” tehát, mint látjuk, gyakorlati poétika, sok és pontos szabállyal s meglehetősen kevés példával. Ez utóbbit úgy látszik a tanítók szolgáltatták.⁴

Az első magyarországi szerzőtől származó önálló poétika, Kórodi Bedő Dániel munkája 1616-ban jelent meg Heidelbergben *Sylloge Praeceptorum Prosodiae...* címmel (RMK III. 1172.). Ez címének megfelelően legnagyobb részében a szótagok időmértékével s az ezekre építhető versformákkal foglalkozik igen részletesen. A műfajokra is ezek kapcsán tér ki az 53–60. lapokon. Hét műfajt ismertet: „Estque sic carmen aliud Heroicum, aliud Elegiacum, aliud Bucolicum, aliud Satyricum, aliud Comicum, aliud Epithalamium, aliud Epitaphium” (53. l.). A Heroicum vagyis „hősköltemény” olyan mű, mely hősi tettekről szól, isteneknek és kiváló férfiaknak az életét, viselt dolgait, jelentős tetteit adja elő erőteljes, tiszta és csiszolt stílusban, s formája csak daktilikus hexameter lehet (53–54. l.). Hasonló módon határozza meg a többi műfajt is, pl. az elégiát (Elegiacum), mely csak a hexameter és pentameter formát öltheti fel (55. l.).⁵

² Megjelent: Corpus Reformatorum XX. k. 377–390. l.

³ A könyvnek 1737. évi debreceni kiadását használtam.

⁴ E résznek külön, önálló kiadása is lehetett. Ilyesmire utal pl. a sárospataki főiskola 1648. június 10-én összeállított szabályzata, mely „a közepes falusi iskolák” (középfokú partikulák) részére „Molnár Grammaticá-ján túl” s más tankönyveken kívül előírja a „Prosodia Molnaris”-t (I. Szimonidesz Lajos: A sárospataki ref. főiskolában és Sárospatak környéke iskoláiban használt ismert és ismeretlen tankönyvek, Magyar Könyvszemle, 1942., 411. l.). Ugyancsak ilyesmi olvasható a pápai koll. törvényeinek 22. cikkelyében (XXII. Lex), mely a szükséges tankönyvek között elsőnek említi Molnár Poesisét (L. Kis Ernő: A pápai főiskola története, Pápa, 1896., 27. l.) – Egyébként Melanchthon műveinek hazai hatásával gondosan foglalkozik Borzsák István *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez* c. tanulmányában (ItK 1965.).

⁵ Kórodi Bedő munkáját részletesen ismerteti Bán Imre *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon...* (Bp. 1971. 23–25. l., a továbbiakban: Bán).

Kórodi könyve bevezetésében megjegyzi, hogy verstanát már tarcali iskolamester korában tanította. Még inkább állhat ez debreceni tanársága idejére (1617–1618), amikor már kezében s valószínűleg a tanítványaiéban is ott volt a nyomtatott mű.

E két munkával párhuzamosan használhatták különösen az erdélyi református iskolák L. Ph. Piscator gyulafehérvári tanárnak 1642-ben megjelent *Artis poeticae praecepta* című művét (RMK II. 591.). Ezzel a tankönyvvel a reneszánsz jellegű ízlésen túl új szellemiség jelentkezett a költészet területén is, a puritanizmusé. Ez a szellemiség a poézis gyönyörködtető volta mellett erőteljesen hangsúlyozza annak hasznát, azaz tanító jellegét mind a nyelvtan, mind a szónoklat, mind pedig a filozófia területén. Ezeket a vonásokat hangoztatja Piscator is mindjárt könyve előszavában, s e felfogásnak megfelelően a költemények tárgy szerinti felosztásánál (123. l.) első helyen a tanító jellegű költeményeket sorolja fel (Lucretius, Hesiodus, Vergilius, Aratus műveit, s G. Buchanan *De Sphaera* című csillagászati munkáját). E felfogás érvényesül a műfajelmélet területén is. Az antik rétorikákból vett csoportok (genus didascalium, demonstrativum, deliberativum, iudiciale) között ugyanis, mint látjuk, a tanító (didascalium) csoport kerül első helyre, melynek anyaga lehet fizika, etika, gazdaságtan stb., de a többi nemnél, pl. a tanácskozási (deliberativum) s a drámánál is kiemeli azok tanító jellegét. A Piscator-féle felosztás emellett erősen utal a költészet alkalmi szerepére is. Jellemző vonása még e műnek erősen reformátori keresztény szelleme. Pl. mindjárt előszavában Melancthonra hivatkozik, a sorfajok rendszerezésénél pedig Buchanan metrikus zsoltárai szolgáltatják a legtöbb példát, s az újkor latin költői közül is a reformációhoz közel álló német humanista költőket emlegeti (P. Melissus, M. Laubanus, D. Heinsius, Eubanus Hesus, G. Sabinus – 138. l.).⁶ Sőt a klasszikus költők (Ovidius, Vergilius, Horatius, Martialis) példaként való felhasználására buzdító sorait is azzal fejezi be, hogy a tanuló is csatlakozzék mielőbb a keresztény költőkhöz, hogy elméjét a világi tanulmányoktól a kegyesség felé fordítsa. – A könyv utolsó (IV.) sectio-ja a verscsináláshoz (de praxi poetica) ad gyakorlati tanácsokat.⁷

Az eddigiek mellett csakhamar megjelentek hazai iskoláinkban Comenius tankönyvei is, amelyek sorában pl. a latin tanulás befejező könyve, az *Atrium*, szintén tartalmaz költésztant. Ez a könyv ugyan elsősorban „Grammatica Elegans”, azaz stilsztika volt a szó klasszikus értelmében (elegantier loquendi ars), végül azonban rövid verstanba és rétorikába torkollott.

Ezek a tankönyvek szolgáltatták a 16–17. században a magyar református iskolák tanulóinak, köztük a debrecenieknek, poétikai ismereteit. Ezeket az ismereteket azonban mint tudjuk, nemcsak elméletben sajátították el, hanem

⁶ Ez természetes módon következik a szerző német származásából és német műveltségéből is. Hiszen atyja, J. Piscator (Fischer) a herborni ref. főiskola tanára volt.

⁷ Részletes ismertetését l. Bán, 25–40. l.

gyakorlatban is. Mint a számtalan példa mutatja, a tanulók, majd a kollégiumból kikerült tanult emberek a latin versek tömegét írták, s olykor megpróbálkoztak a magyar verseléssel is.

A költészettan szabályain kívül a versírók természetesen alkalmazkodtak a klasszikus irodalom példáihoz is, melyeket tanítóik és tankönyveik, olvasmányaik tártak eléjük.⁸

*

Mindebből nyilvánvaló, hogy e poetikák nyomán kibontakozó költészet erősen műfajokhoz, formákhoz kötött, alkalmi jellegű s többnyire személyekhez kapcsolódó volt. Különösen áll ez a korai, XVI. sz-i, XVII. sz. eleji költeményekre, melyek többnyire rendkívüli eseményekhez, kiemelkedő személyekhez kapcsolódnak, s hőseik (heroes) átlagon felüli tulajdonságait, erényeit hangoztatják, mint pl. Budai Parmenius *Ἐπιβατινον*-ja, mely Gilbert Humphrey felfedező vállalkozását dicsőíti. Szinte keresztmetszetszerű példát ad korai latin költészetünkre a nevezetes Filiczky János *Xenia Natalitia* című versgyűjteménye (Prága, 1604, RMK III. 1015), melynek már a címlapján ott szerepel: „Magnificis, Generosis, Egregiis, Nobilissimis Viris, Prudentia, eruditione, maxima rerum experientia et virtute praestantissimis, Dominis Maecenatibus ac Patronis suis, omnibus Christianae pietatis officiiis colendis, ad edendum geni sui Indicium, animi grati Testimonium, Debitae observantiae Monumentum”... Tehát mindenféle erénnyel tündöklő pártfogóinak tisztelete, hálaája jelül küldi a verseket a szerző, s a megtiszteltek között találunk főurakat (Thököly Sebestyén és István, Palocsai Horváth György), papokat, várkapitányokat, bírót és városi jegyzőt, vagyis az akkori társadalom litteratus rétegének szinte valamennyi képviselőjét.

Később azonban a kör, főleg Debrecenben, egyre szűkül, s a református versírók költeményei hitük kiemelkedő harcosait köszöntik életük egy-egy kiemelkedő eseménye (pl. házasság) vagy egy-egy könyvük megjelenése alkalmából, vagy vigasztalást igyekeznek nyújtani az őket ért gyászeset idején. Most ezt a XVII. sz. folyamán Debrecenben kibontakozó latin nyelvű költészetet próbáljuk röviden áttekinteni.

*

A tárgyalásra kerülő versek szerzőit elsősorban nem származási helyük köti a városhoz, hanem iskolázásuk (a Kollégium), hivataluk (debreceni lelkészek vagy tanárok), s az, hogy a megvizsgált munkák legnagyobb része a debreceni

⁸ Az evangélikus és református egyházak szétválása következtében megjelentek hazánkban külön az evangélikus iskolák számára készült poetikák is, mint pl. Graff András *Methodica Poeticae Praecepta* c. munkája (RMK II. 606.).

nyomdában került sajtó alá. A versek íróinak neve szinte kivétel nélkül előfordul a kollégiumi tanárok és a debreceni lelkészek névsorában, a diákverselők neveiből pedig egy-egy kiadvány alapján szinte össze lehetne állítani egy-egy időszak tógátusainak névsorát. Vagyis aki Debrecenben ekkor eljutott bizonyos tanulmányi, illetve műveltségi szintre, az tudott latinul verset írni, legalábbis az egyszerűbb formákban (hexameter, pentameter).

Mindjárt az első Debrecenben megjelent versek e költészet szinte egész skáláját felmutatják. Gyulai János pl. Félegyházi Tamásnak, a nevezetes debreceni lelkésznek halálára írott gyászdalokat gyűjtötte össze kevéssel a századforduló előtt *ΘΡΗΝΟΣ Ecclesiae Debrecinae* című kiadványában (Debr., 1586., RMK II. 194). A *ΓΑΜΗΛΙΑ* című vers Decsi István (St. Decius) és Hodászi Lukács debreceni lelkész Catharina nevű leányának házasságát ünnepli (Debrecen, 1602, RMK II. 318.), s címlapján mindjárt a következő kronosztichon jön elő:

Vt Coelo AffVLsIt nobIs LVX altera IVnI,
TVnC Stephano In sponsaM, LeCta Virago VenIt.

Derecskei Ambrus, „az Váradi Ecclesianak alazatos tanítója” *Az Szent Pál Apostol levele...* címen írt művét (Debr., 1603, RMK I. 382.) viszont maga Hodászi Lukács köszönti „Ad pium lectorem” intézett 12 soros epigrammában, melyben Krisztus tanításának örökkévalóságára figyelmeztet. Ezután pedig „Emericus A. Sz. Ujfalvi”, aki akkor szintén Debrecenben lelkészkedett, s örömet fejez ki, hogy

In tanto patriae et gentis discrimine nostrae
Utile erat tales nos habuisse duces.

A szerző előszava után pedig „Petrus P. Alvinczi Enyedinus” két epigrammája foglal helyet, az első *De administranda dispensatione Verbi Dei* címmel az igehirdetés fontosságát hangoztatja, a másik *Votum pro Authore* címmel segítséget kér az igehirdetőnek a veszélyek között:

Inter laethiferi (!) variata pericula belli
Doctorem hunc verbi quaeso tuere tui.

1605-ben szinte „kötetre” menő vers gyászolja Báthori István halálát *ΘΠΙΝΟΣ* stb. címmel Somos-Ujfalvi Péternek, a debreceni iskola rektorának tollából⁹

⁹ Nagy Sándor *A debreceni Kollégium...* (Debr., 1940.) c. könyvében a tanárok névsorában (298. l.) tévesen „Szamosújfalvi”-nak írja (A továbbiakban: Nagy S.) – Már itt megjegyezzük, hogy a versidézetek lapszámát nem közölhetjük, mert szinte kivétel nélkül számozatlan lapon jelentek meg, úgy hogy többnyire csak a szerző nevével utalhatunk rájuk.

(Debr., 1605, RMK II. 324). – De ezt majd részletesebben ismertetjük később, az epicediumok, gyászdalok élén.

Most vessünk egy pillantást az üdvözlő versek íróira.

*

Mindjárt az első ilyen jellegű verscsoport a Derecskei Ambrus könyvével kapcsolatos költeményeken kívül Margitai Péter debreceni lelkész, majd püspök műveihez fűződik. Margitai szorgalmas író lehetett, mert 1616-tól 1632-ig három testes kötete jelent meg Debrecenben. *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázattya* címűhöz (RMK I. 464) Budai János debreceni lelkész írt hat-soros, Szent Györgyi Bálint, „Rector Sch[olae] Debr.” pedig 12 soros epigrammát, melyben a keresztény olvasók figyelmébe ajánlják a könyvet. Az utóbbi két sora pl. így szól:

Huc ades ergo peto, et manibus tere saepe libellum,
Debreczius (!) Mystes quam tibi mente dedit.

(A versek a címlap hátoldalán találhatók.)

A következő évben napvilágot látott *Az Isten törvényének... magyarázattya* című kötetben (RMK I. 473) az író bevezető szavai után Kórodi Bedő Dániel „Poet. L. Caesari”, azaz Poeta Laureatus Caesaris, császári babérkoszorús költő verse következik, a *Scazon*, mely címének megfelelően 26 („sántító”) jambikus sorban magasztalja a szerzőt (a scazon [sántító] ugyanis 12 szótagú jambusi sorokból álló verset jelent). Szerinte Isten azért nem róttá háncsra, viasztáblára, pergamenre, papírra a tízparancsolatot, hogy a munka tökéletessége is figyelmeztesse az embereket:

Perfectio laboriosa res quam sit
Legalis ut doceat, et humanae vires
Quantus negotiis queant in divinis,
Quantum facere nequeant. Laboratis
Haec, MARGITANE, scilicet cognoscenda
In his doces Omiliis: imo quantum
Haec gratiae subserviant tam PRAECEPTA
DEI severa, ostendis; ...

Az 1632-ben ugyancsak Margitai tollából posthumus műként megjelent *Temető Praedikatiok...* (RMK I. 607) című könyvet Thornai (!) Gáspár (Nagy S-nál tévesen Gábor), az iskola rektora köszönti, kiemelve, hogy örök dicsőség illeti az ilyen „szüleményt” (talem... foetum).

Vivere qui recte, qui docet atque mori.

Rektor-társa, Medgyesi Pál pedig őt üdvözli nyolcsoros epigrammájában.

(Tudjuk, hogy maga Margitai is írt verset Gönczi István Panharmonia-ja elé, RMK II. 295., Vizsoly, 1599.)

1617-ben jelent meg Debrecenben Milotai (Nyilas) Istvánnak *Az mennyei tudomány szerint való Irtovány* című munkája (RMK I. 474.). Ennek „Elől járó beszéd”-e után három terjedelmes vers köszönti a szerzőt. Az első *Epigrammata* címmel Szegedi P. Daniel debreceni lelképásztor írta egy 4° oldalnyi terjedelemben. Ebben kiemeli a téma fontosságát (Servet M., Blandrata, Dávid F., Sommer János tanainak cáfolata), s a könyv magyarnyelvűségét:

Ignarus Graji Latiique idiomatis expers
Jam valet in Scythico cernere cuncta stylo,
Dignum est hem (!) citius liber hic volet undique cinctum
Alpibus et Fluviis charus ad usque Solum.

Aliud címmel szinte ugyanezeket a gondolatokat ismétli két oldalt kitevő disztichonjaiban Bede János szőlősi lelkész, s verse végén jókívánságaival halmozza el a szerzőt. Kívánja, folytassa tovább is munkáját, „rumpantur ut ilia Momis”: pukkadjanak meg a gáncsokodók, s

Quin fiet tandem lato ut celebreris in orbe
Nominis et currat candida fama tui.

A harmadik vers szerzője ismét Kórodi Bedő Dániel császári babérkoszorus költő, debreceni rektor. Ő poétai rangjának megfelelően *Ode Diamemptice* címmel két oldalt kitevő verset ír alkaiosi strófákban. A lernai Hydrát elpusztító Herakleshez hasonlítja az ariánusok ellen küzdő Milotait, akit Isten küldött a haza megsegítésére, amelyet az eretnekek mellett a török is szorongat:

Hos Machmetani féda (!) lues gregis
Et dogma Arii pestiferum premit
Agros, Tyrannis vix ferenda
Jazygibusque Scythisque diris.

1634-ben Tiszta János tehetős polgár áldozatkészségéből kinyomatták Debrecenben Johannes Wollebius *Christianae Theologiae Compendium* című munkáját (RMK II. 484.). A könyvet egész csokor latin vers köszönti. Elsőként a kiadást lehetővé tevő Tiszta öt disztichonja, majd „Matthaeus Makai N[otarius] D.” üdvözli Tiszta Jánost áldozatkészségeért és Wollebiust művéért. Ezután „St. P. Thornaeus”, vagyis Tornai Pap István rektor verse következik,

aki előzőleg egy „Epistula Eucharistica”-t is írt a könyv elé. Tornai kilenc könyved, klasszikus reminiszcenciákat idéző disztichonban magasztalja a szerzőt és Tiszta Jánost:¹⁰

Sumptibus et Janus mira pietate refertus
Curavit patriae Tiszta deditque suae.
Cujus semper honos, nomen, laudesque manebunt,
Donec in aethereis Sol jacet ipse locis,
Ergo precor monumenta capesse, piissime Lector,
Vollebii summa sedulitate legens.

A továbbiakban Debreceni Péter szenior, M. Czeglédi Sebestyén kontra-skriba, Vischi B. János kollaborator Wollebiust és Tisztát dicsőítő disztichonjai következnek. A második vers pl. így szól:

Cernite patronum librum, qui volvitis istum,
Cuius hic auxilio fertur in orbe liber,
Duret in aeternum laus Jani Tiszta Patroni,
Qui nostrae voluit consuluisse Scholae.¹¹

*

Sz. Ujfalvi A. Imre és Medgyesi Pál neve (sok máséval együtt, akiket itt nem említhetünk) a puritanizmus megjelenését jelezte Debrecenben. Komáromi Csapkés Györgynek és Martonfalvi Tóth Györgynek a tevékenysége pedig, amely a század közepe után kezdődött és folytatódott, az irány végső győzelmét jelentette. A győzelmes puritanizmus hozza be a városba Ramus *Dialectica*-ját, mely 1664-ben jelent meg Debrecenben Martonfalvi feldolgozásában (RMK II. 1031.). A könyvet négy vers köszönti. Elsőként Komáromi Cs. György öt disztichonja azt hangoztatja, hogy aki halandó létére halhatatlan dologra tör, annak neve élete múltán is fennmarad (*Vita cadat quamvis, nomen honosque manet*). Báthori Mihály debreceni lelkész tömör epigrammája (4 sor) a könyv gyakorlati jelentőségét emeli ki:

Parva quidem Logica est Praeceptis, maxima Praxi,
Ad Logicam quidquid pertinet, illa tenet.

¹⁰ Ez a Tornai nem szerepel Nagy Sándornál a tanárok névsorában, helyette „Tornai Pap Gábor” név olvasható (298. l.). Az említett verset pedig Zoványi Jenő *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*-ában (a továbbiakban: Zoványi) Tornai Pap Gáspárnak tulajdonítja.

¹¹ A könyv végén „Ezt czzel summálok be” szavak alatt Veszelin Pálnak tíz disztichonban írott vessora olvasható. A vers nem szerepel Veszelinnek a Régi Magyar Költők Tára 9. kötetében kiadott költeményei között.

Johannes Debreceni „Patriae Rector” verse (7 diszt.) azt hangsúlyozza, hogy az eddigi téves logikák helyett Martonfalvi végre behozta a jót:

Optimus interpres Rami Moderator et aequus,
Quo Rami Logicae dogmata vera patent,

melyet a skólabeli ifjúság is már rég óhajtott.¹² – A negyedik vers írója, „Nicolaus J. Tetsi” Groningából keltezi versét, s három disztichonjában arra figyelmezteti a tanuló ifjúságot, hogy hagyja el az eddigi logikák göröngyös útját:

Nam novus hicce liber tibi recto tramite monstrat
Ad campos Logicae quo meditaris iter.

A puritanizmus fő ideológusának, Amesiusnak (William Ames) tanait nemcsak szóval hirdette Martonfalvi, hanem műveit is megjelentette Debrecenben. Az *Exegesis libri primi Medullae Amesianae* című 1670-ben jelent meg (RMK II. 1230.). Ezt az eszmetársak sorából hatan köszöntik latin versekkel, köztük ismét Komáromi Csipkés, Debreceni János, aki most „rácz-böszörményi” lelkész, és Szilágyi Márton kollégiumi professzor. A versek a szokásos rétorikus túlzásokkal magasztalják Martonfalvi érdemeit. Szilágyi költeménye (15 hexam.) konkrét életrajzi, történelmi körülményekre is utal. Megírja, hogy Várad eleste után, a török pusztításai közben Debrecen adott Martonfalvinak otthont, ő viszont Amesius Medulla-jával boldogítja a tanuló ifjúságot, ezzel gátat emelve Socinus és a pápa ártalmas tanai ellen. Kövesse hát őt az ifjúság:

...votis ardentibus alium
Prosequere, atque eius famam sine fine loquere.

*

A latin nyelvű üdvözlő versek helyét hazai földön a század második felére egyre inkább magyar nyelvűek foglalják el. Következik ez egyrészt abból, hogy maguk a megjelenő könyvek is, főleg Debrecenben túlnyomóan magyarul szólnak,¹³ de egyáltalán a magyar nyelvi öntudat fokozódásából, a magyarnyelvű-

¹² Valószínűleg arról a rektorról van itt szó, aki Zoványinál Debreceni Szűcs János néven szerepel s 1661-től 1665-ig tanított a Kollégiumban, azután meg Rácz (Hajdú)Böszörményben lett lelkész. Neki is fennmaradt 1663-ból egy *Brevis tractatus de usu ac praxi verae logicae* c. munkája (RMK II. 1002.), amely valószínűleg szintén ramusi logika volt. – Debreceni Szűcs János nevét szintén nem említi Nagy Sándor.

¹³ Benda Kálmán *A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16–18. században* c. tanulmányában (Előadások a nemzetközi könyvév debreceni ünnepén, Debr., 1972.) azt írja, hogy az 1600-as években a debreceni nyomdában megjelenő magyar könyvek aránya 60–65%, míg az országos arány 32%, de ebben benne van a debreceniek 60%-a is (12. l.).

ség előretöréséből főleg a reformátusok lakta területeken, illetve ott, ahol ezek művelődési gócpontokat (iskolák, nyomdák) alakítottak ki.

Folytatódik azonban a latin (és olykor görög, sőt héber) nyelvű versek sora külföldi nyomdáknak magyar szerzők neve alatt megjelent disszertációk, disputációk előtt vagy után, s ezek írói között is sok olyan névvel találkozunk, melyek debreceni eredetre utalnak vagy viselőik jelentős szerepet tölthettek be Debrecen művelődésében. Néhány példa: Debreczeni Gele János *Scholarum Theologicarum* --- *Disp.* című disputációját (Franecker, 1658) mások latin versei mellett Martonfalvi György héberül, Debreceni P. János görögül köszönti; Martonfalvi *Disputatio Theologica*-ját viszont Técsi J. Miklós üdvözli görögül és Debreceni P. János zsidóul. És ez így megy tovább. Valamennyiük nevét ott olvashatjuk még jónéhány disputációt kísérő vers szerzőjeként, amint kölcsönösen köszöntik egymást.

Emeljük ki még a későbbiek közül Apáti M. Miklós hasonló jellegű verseit, melyeket Vári Mihályhoz (1685), Komáromi A. Jánoshoz, Nógrádi Benedekhez (magyarul is, 1686), Kondorosi Jánoshoz (1687) és Zádorfalvi Mártonhoz írt külföldi tanulása idején. Nógrádi Benedek *De fundamentalibus fidei capitibus* című, Leidenben (1686, Abr. Elzevier) kinyomtatott disputációjának végén hat üdvözlő vers áll, köztük Makódi János „Debrecino-Ungarus” hexameterei és Apáti Miklós „Ungarus a Debrecen” latin és magyar nyelvű disztichonjai. A latin vers bravúrosan játszik a disputáló nevével (Benedictus) és az értekezés címének *fides* szavával. Ezt mutatja utolsó négy sora is:

Est res grata DEO, fateor, cum dogmata tractas
Utilitate sacra: sic pietate, FIDEM.
Haec est vera FIDES, quam tu defendere tentas.
Hic BENEDICTE tibi gratulor ipse. Vale!

A hat latin disztichon mondanivalóját a két magyar verspár pedig így foglalja össze tömören:

Áldott a te neved, SZERETET, HIT, fegyveredis most,
Mind itt, mind magadon, áldozik a te neved.
AZ HIT, mellyet azért, szeretettel fénylő BARÁTOM,
Fel vettél szabadon, Tsillagát adja neked.

Zárjuk a köszöntő versek sorát az *Applausus Votivus* című kiadvánnyal (Debr., 1682., RMK II. 1503), melynek hat számozatlan quarto lapján volt préceptora, barátai és volt iskolatársai köszöntik ifjabb Köleséri Sámuel 1681. június 30-án Leidenben szerzett doktorátusa alkalmából.

A kötet 13 verset tartalmaz, többnyire hexameteres formában. Íróik között megtaláljuk Szilágyi Márton, Lisznyai Kovács Pál, Dobozi István, Vári Mihály,

Debreceni Ember Pál és Rápóti Pap Mihály nevét. A versek a gratulációk szokásos túlzásai közben főleg azt emelik ki, hogy ifjabb Köleséri Sámuel filozófiából nyert doktorátust. Dobozi versének címe pl. egyenesen *Pretium et utilitas Philosophiae*, s Platon és Aristoteles neve mellett a Ramusét és Descartes-ét is megemlíti:

Sic Petri cogitata Rami documentaque Cartes.

Több vers idézi a haza szomorú állapotát (pl. a P. Bogdányié), s kifejezi azt a reményét, hogy az ifjú tudós visszatérve, a haza javára fogja kamatoztatni tudását. Szerentsi János disztichonokban írott költeménye gazdag rímelésével pedig már a leoninusok árnyékát veti előre, pl.:

Cujus fama cluet, dum potius ipse ruet.

*

Mint már jeleztük, az üdvözlő versekkel párhuzamosan születtek a halotti versek, az epicediumok, epitaphiumok. Ezek száma még az előbbieknél is nagyobb. Sorukat – legalábbis a XVII. században – a már említett, Báthori István halálára írott költemények nyitják meg. A kötet címlapjának hátoldalán található két vers közül az elsőben „Hungaria Periclitans, Inclytum suum ducem et Patronum benignum S. B. C. deflet”, vagyis a haza siratja vezérét hét szép disztichonban, a második *Epitaphium Eiusdem* címen két hexameterben foglalja össze a halott erényeit:

Omnes si possunt Charites concurrere in unum:
Hoc saxo Stephanus Bathori recubans fuit ille.

Mindkét vers szerzője: „Emericus A. Sz. Ujfalvius”.

A címül szolgáló *Thrénos* öt nyolcadrét oldalon gyászolja Báthori Istvánt és árasztja el kimeríthetetlen dicsőítéssel, a kor szokásos kifejezőkészletét használva eszközül:

Bathoreae decus, Ille, domus et maximus Heres...

vagy:

Occidit illa domus Bathoraeo stemmate clara,
Saxeus et quem Sors permovet ista nihil.

A halott legértékesebb tulajdonságaiként azt emeli ki, hogy nagy hadvezér volt, egyházának védelmezője s a tudomány terjesztője:

Propagare tui officii studia esse petebas,
Quae proprio fovit docta Minerva sinu.

Ezután egy szintén disztichonokban írt vers következik, melyek közül az első a *Lacrymae Musarum* címet viseli. A következő versekben pedig valóban a Múzsák sorakoznak fel a nagy halott dicsőítésére és siratására, sorjában: Calliope, Clio, Thalia, Euterpe, Erato, Polimnia (!), Melpomene, Terpsichore, Urania – változatos versformákban, de meglehetősen hasonló gondolatmenettel és kifejezőkésséggel. A legtöbb vers ugyanis az ősi „közhely”, a halál elkerülhetetlenségének emlegetésével s a veszteség nagyságának felidézésével kezdődik, aztán a gyászoló (itt a Kollégium) személyes vonatkozásaival folytatódik, s a halottat megillető örök dicsőség vagy örök üdvösség kívánásával fejeződik be.

E költeményekben is mint „patriae fulcrum”, „splendentis syderis (!) instar” (Calliope), „inclita columna Pannoniae”, „patriae stella”, „decus patriae” (Melpomene), „fulgens Hunniacae gentis columna” (Erato) szerepel, de minden vers kiemeli az iskola, a tanuló ifjúság számára nyújtott segítségét, védelmét is. A *Thalia* című pl. így szól:

Flere decet, luctuque genas lacrymisque rigare:
Quod amplius futurus haud nobis erit
Patronus, cui prima Scholae fit cura ruentis,
Musarum et utile agmen impensis qui alat.

Erato is nagylelkűségét dicséri:

Huic dum vita data est frequenter Iros¹⁴
Sustentare, pios Dei et Ministros,
Item, cura fuit, Scholas iuvare
Ardens –

Míndez nem is csoda, hiszen a versek szerzői a Kollégium rektora mellett nyilván annak tanulói voltak, mint ez a versek tartalmából is kitűnik.

A költemények formája változatosságról, többnyire jó verselő készségről tesz bizonyosságot. A hexameteres, pentameteres formák mellett találunk itt verset, amelyben a hexameter-sort hat lábból álló jambusi váltja, a Clio négy jambusát pedig pentameter; a Polimnia sapphói versszakokban van írva:

¹⁴ Iros: ithakai koldus. Neve a szegénység szinonimája lett a görög és római irodalomban.

Pectoris nostri dolor en patescit
Morte Patroni, ducis atque clari,
Turba Musarum quoque luget omnis,
Versibus aegris.¹⁵

*

Egy főúri gyászszertartás egész menetét elénk tárja a *Temetési pompa* című nyomtatvány (Debr., 1636, RMK II. 612.), mely a Bethlen Christinának, Bethlen István leányának 1631-ben (Nyír-)Bátorban történt temetésekor elhangzott beszédek, versek s a halott tiszteletére írt költeményeket tartalmazza.¹⁶ A „költők” itt is a debreceni Kollégium tanárai, diákjai. Műveik túlnyomóan magyar nyelvűek. Az egyetlen latin vers szerzője: „Stephanus S. Vasarhelyi Alumn. Sch. Debr.” *Lessus. Protogrammata* című négy oldalt kitevő elégiája nincs minden költői erő híján. A költemény jó latin verselőre utal, aki ügyesen bánik gondolataival, a stílussal, a formával. Szereti pl. alliterációkkal, sőt olykor rímekkel ékesíteni disztichonjait, s ügyesen olvasztja versébe a latin költőktől (Horatius) tanultakat.

A halott leány szépségének, az ősök (köztük Bethlen Gábor) dicsőségének ecsetelése után, ami közben nem fukarkodik az antik mitológia képeivel és a rétorika túlzásaival – a halál könnyörtelenségének bemutatása következik. Ennek a senkit nem kímélő könnyörtelenségnek a példája az ifjú halott, aki friss virágként hullott el a halál kaszája alatt:

Haec docet Herois natae fors flebilis almae
Bethlenii, fato praepete quae cecidit.
En cecidit, cecidit, cecidit Christina, parentum
Unica lux, quae iam sideris instar erat.
Rure velut flagrans resecatur falce novellus
Flos, qui mane viget, vespere iamque cadit.
Omnia mors aequo frendenti lancinat ictu,
Non genus, aut proavos respicit ille graves.

Sírnak is a Múzsák, a Charisok:

¹⁵ A debreceni Kollégium könyvtárának abban a kolligátumában (RMK, 161–169), mely a Thrénos-t tartalmazza, a nyomtatott szövegek után van egy 26 számozott lapból álló kézirat, melynek első darabja *Epitaphium in obitum – D. Stephani Bathori* címet viseli, s tíz disztichonból áll. Írója Zólyomi Sámuel, akinek Báthori István halálára készült „Oratio”-ja a kolligátum második darabja (Debr., 1605). A latin verseket, a szöveg után következő megjegyzés szerint, a szerző maga ültette át nyolcszótágú magyar versekre, amelyek ugyancsak ott olvashatók a kéziratban. Nincs tudomásom arról, hogy akármelyik vers nyomtatásban megjelent volna. Zoványi is csak a beszédet ismeri s a szerzőnek Hodászi Lukács halálára írt versét.

¹⁶ A halott ifjabb Bethlen Istvánnak, Várad kapitányának és Szécsi Máriának leánya volt.

Cunctos nox pariter (Vates Divinus ut inquit)
Una manet, lethi nam peragenda via.
An non pallida mors aequo pede pulsat utrumque,
Fronde tegente casas, marmoreasque domos.
Turres sublimes, Regumque palatia summa
Scandit: sceptras quibus complicat alta solo.

Csak aki elméjével nagyra tör, az menekül meg:

Mente petit tota, quisquis caelestia regna,
Aeternum fruitur, paceque tutus erit.

Erre tanít a költészet s ez a gyöngye test, melynek lelke

Gaudia iam coeli capiat, capiat, requiescat
Mente polo, et tenero corpore rite solo.

*

A puritán gondolkodás térhódításával, önállóságának növekedésével Debrecen megtette a lépéseket mind belső, mind külső tekintetben az igazi „civitas”-szá, polgári várossá levés felé. Ez pl. akként is kifejezésre jutott, hogy a város életében, egyházában és Kollégiumában is, egyre kevesebb szerepet játszottak a külső, főnemesi, nemesi pártfogók, annál többet az egységes hitű, azonos gondolkodású polgárok (cives), tisztviselők (papok, tanárok, városi vezetők) összetartása, amit még külső nyomás: az ellenreformáció szorongatása, a Habsburg-hatalom zaklatása is fokozott. A város szellemi vezetőinek, műveltebb polgárainak valóságos testvéri közössége alakult ki a XVII. sz. második felére, ami nemcsak az egymás munkáit üdvözlő versek rendjén jutott kifejezésre, hanem talán még szemmel láthatóbban a halotti versek sorában, amelyek százával születtek ez időben a város és környéke versíróinak tollából, szinte teljesen latin nyelven, s amelyek kivétel nélkül e közösség tagjainak elhunytát gyászolják, emlékét dicsőítik. 1679-től 1700-ig hat ilyen „kötet” jelent meg a városban, melyek Köleséri Sámuel Mihály nevű gyermekének korai halálát, majd Martonfalvi György professzor, Nógrádi Mátyás püspök, Köleséri Sámuel, Felvinczi Sándor lelkészek és Szilágyi Márton professzor és püspök elhunytát gyászolják. Címük sorjában: *Sympathia Memoriae*... (1679), *Lamentum Metricum* (1681), *Parentatio lugubris* (1681), *Brabaeum vitae* (1683), *Hedera Poëtica* (1686) s *Honor Posthumus* (1700).¹⁷

¹⁷ A felsorolt könyvek mindegyike szerepel az RMK-ban a *Lamentum Metricum* kivételével, melyről csak a Magyar Könyvszemle 1918. évfolyamában ad hírt Hamar István (84–85. l), egyetlen példánya a Ráday-Gyűjteményben található.

A szerzők sorában felvonul Debrecen és a tiszántúli egyházkerület értelmiségének szinte valamennyi képviselője a püspököktől, papoktól, professzoroktól, a tehetősebb polgároktól kezdve a Kollégium préceptoraiig, diákjaiig. Többször olvashatjuk pl. itt is Martonfalvi György, Szilágyi Sámuel, Lisznyai Kovács Pál nevét, Felvinczi Sándor, Szenczi Pál lelkészekét, s felbukkan itt is Pósalaki János városi jegyző, Dobozi István „Patr[iae] Civis”, „G. Cs. Komárinus Patriae Civis ac J. S. [Juratus Senator]”, azaz az ifjabb Komáromi Cs. György, és Bika Sámuel neve. A versekkel áldozó ifjak (Scholae Cives) sorában több, később nevezetessé lett név viselőjével találkozunk, mint Apáti Miklóssal és D. Ember Páléval. A két elhunyt püspököt, Nógrádi Mátyást és Szilágyi Mártont gyászoló versek írói között felsorakozik az egyházkerületnek szinte egész papsága, hierarchikus rendben a püspökökön, espereseken kezdve.

A versek gondolatmenete leggyakrabban itt is a halál elkerülhetetlenségéből indul ki, s a jóknak kijáró üdvösség emlegetésével zárul. Az előbbi gondolatot legköltőibben (ha nem is a legeredetibb képekkel) „Franciscus S. Szoboszlai S. C.” sorai fejezik ki:

Umbra velut transit, sic nos transibimus omnes,
Ut rosa verna cadit: sic homo vernus abit
(Hedera Poetica)

A versek lényege itt is a halott erényeinek, kiváló tulajdonságainak emlegetése, olykor egész konkrét formában. Szilágyi Márton pl. többek közt ezt mondja Martonfalviról:

Amesii, Petrique Rami monumenta beavit
Cedro condignis, ore manuque notis.
(Lam. Metr.)

Róla pedig ezt írja Zoványi Sámuel füredi lelképásztor:

Denatus certe Des-cartes ille Renatus,
Burmanni¹⁸ nostri pectus arena gravat.

De aztán ő is az általános magasztalás hangján folytatja:

¹⁸ Burmann. Három Burmann is szóba jöhet: két Ferenc és egy Péter, apa és két fia, akiknek mindegyike kiváló hittudósként és filológusként dolgozott holland egyetemeken. Korukat tekintve azonban a vers az elsőre utalhat, aki szinte kortársa volt Szilágyinak (1632–1679), s a leideni, utrecht-i egyetemeken tanított.

Mortuus est Doctor, Fautor, Pater atque benignus,
Nectare qui gnatos pavit et Ambrosia.
Discessit morum felix Cynosura bonorum:
Prospice de simili tu Pater alma Viro.
(Honor Posth.)

Bár az általános szólamok csak ritkán engedik szóhoz jutni a megrendülés közvetlenebb hangjait, minden versből kitűnik a tudás iránti hódolat, a tisztza, nemes emberi magatartás, a mások javáért szolgáló élet megbecsülése. Köleséri-vel kapcsolatban pl. ezt olvassuk Szilágyi Márton versében:

Fontes Hebraeos, Graecos, Arabumque Syrumque
Noverat, Anglorum et callebat rite loquelam.
(Brab. Vitae)

Az egyéni veszteségek siratásának árjában többször fakad fel a panasz a református vallás, a város szorongatott helyzete, a rája zúduló csapások miatt, mint pl. Pósalaki János versében, aki így foglalja össze a megpróbáltatásokat, melyek az utóbbi nyolc évben városát érték:

Tres magni MOSES ceciderunt, quinque prophetae,
Proh dolor, irati signa tremenda Dei!
Dicam plura? fames, pestis fera, flamma Tyranni,
Vexarunt Patriam continuata meam.
Debrecen evigila! tantam perpende ruinam
Inquirens: tantum quae peperere malum?
Defleat errores quisquis, peccata relinquat,
Quae totum nobis hoc peperere malum.
(Brab. Vitae)

Hű tükrét nyújtja versében a város lelkiállapotának is: bűneinkért sújt Isten haragja, tartsunk tehát bűnbánatot, hogy az Úr könyörüljön meg Sionján:

Ne domus immenso pondere pressa ruat.

Szinte hasonló szavakkal panaszkodik és könyörög Felvinczi Sándor, aki az üldözések elől 1673-ban Kassáról menekült Debrecenbe:

Siste DEUS moerore tuam vexare Sionem!
Imo veni Jesu, pacis oliva! veni!
En ferro flamma tristes errare ministri
Coguntur, surgit frigidus unde pavor.

Et fremitum Martis tellus gemit, aequora murmur
Dant, bellum, bellum, personat omne nemus,
Unde vices concussa feras Ecclesia sentit,
Et dudum Christi lecta Columba gemit,
His sed acerbior est Hunnorum terror in oris,
Quem dum molirer dicere lingua silet.

A magasztos, ünnepélyes hangok áradatában szinte jólesik egy-egy közvetlenebb, természetesebb hangmegütés. Dobozi István pl. így kezdi a Martonfalvi halálára írott versét:

Dum meditarer iter Constantinopolitanum,
Compos eras vitae Doctor amande tuae...
(Lam. metr.)

Íme, a debreceni kereskedő, aki Konstantinápolyba készül. – Vagy pl. mikor ugyanennek a könyvnek a végén a nyomdász versben kéri az olvasót a sajtóhibák kijavítására:

Luge nobiscum, quicumque haec videris et tu,
Lector acute, typi sphalmata tolle. Vale.

*

A versek formája leggyakrabban disztichon, s ennek megfelelően műfajuk is antik elégia vagy epigramma. Találunk azonban más megoldásokat is. A szerzők olykor dramatizálják mondanivalójukat, gyakori a párbeszédű vers. Lisznyai pl. a „Parentator et Mors” dialógusában mutatja be Köleséri Sámuel érdemeit (Brab. Vitae), Gönczi Pál kollégiumi szénior *Dialogismus* című versében cselekszi ugyanezt Nógrádi Mátyással kapcsolatban (Par. Lug.). A *Honor Posthumus*-ban Szenczi A. János „Dialogus inter Viatorem et Lugentes”, Szathmári S. István „Dialogismus patris abiturientis et Filiorum spiritualium et corporalium”, Deretskei János „Vita et Mors”, Deáki István pedig „Scriptor et Viator” című párbeszédű versben rója le hódolatát a nagy halott előtt.

De megjelenik a manierista echós-vers is, jelül annak, hogy a debreceni diák sem akar elmaradni kora divatjától, Bánfi-Hunyadi Ferenc pl. hosszú, bravúros technikájú echós-versben siratja Martonfalvi Györgyöt (Lam. Metr.). De szép számmal találunk alkaiosi strófaban írott ódákat, mint Derecskei Pál „Senior et Eloquentiae Praeceptor” verse a *Sympathia Memoriae* című gyűjteményben, Decsi János „Etym. Praeceptor” *Anagrammatica* című költeménye a *Lamentum Metr.*-ban, asklepiadesi (ill. pseudo-askl.) verseket ugyanott B[oros] Jenei Györgytől és Debreceni Szerentsi Jánostól (az utóbbit hét hexa-

meter sor után), sapphói strófákat, pl. Bányai F. Péter költeményében (Honor Posth.), Sz[ent] Péteri Jánostól ugyanott, és trochaikus hendekasyllabust Nadányi Jánostól ugyancsak a *Honor Posth.*-ban, és más ritkább versformákat (pl. Kotsi János verse az utóbbi kötetben, mely egyébként is Horatius „Exegi monumentum”-ának [Carm. III. 30.] parafrázisa).

Érdekességként említem még meg Ujfalusi P. Péter három versszakból álló versét, ugyanebben a kötetben, mely latinul, de négyes rímekben éneкли meg Szilágyi Márton érdemeit. Második versszaka:

Hic fuerat Moses, Dux belli Sionis;
Praeco, velut Ahron, divini sermonis;
Oracula dabat, ut Apollo sonis,
Nunc eheu! jacet sub sede Junonis.

*

A latin versek között egyre gyakrabban tűnnek fel magyar nyelvűek is, jeléül annak a nyelvi törekvésnek, amelyre már utaltunk. Ezek többnyire a kor szokásos magyar versformáját, a négyes rímű strófákat öltik magukra, mint pl. Bátorkeszi F. János nánási lelkész verse a *Honor Posth.*-ban:

Ime jelen láttyuk tündöklő világát,
Meg-oltád (!) szívünknek ragyogo fáklyáját,
Piros hajnal módra fénlő szép tsillagát,
Homályban boritád fényeskedő napját.
(2. vsz.)

*

Debrecen XVII. századi latin nyelvű költészetének vázlatos vizsgálata ilyen képet ad tehát az egykorú hazai latin nyelvű költészet debreceni lecsapódásáról, gazdagságáról, színeiről stb. Képet kaptunk az anyag vizsgálata közben e jelentős művelődési központ vezető rétegének (papok, tanárok, diákok, városi polgárok, magistratualis emberek) műveltségéről, gondolkodásáról, a városhoz, egymáshoz való viszonyáról stb. Sőt, ha azt vesszük, az előforduló nevek, a szétszórtan megjelent versek sorából szinte egy-egy „költői” munkásság körvonalai is kibontakoznak, mint pl. Szilvás-Ujfalvi Anderkó Imrée, Martonfalvi Györgyé, Szilágyi Mártoné, s egy-egy költői tehetség szikrái is felvillannak, melyeket még az iskolás kötöttségek súlya sem tudott elfojtani.

Mindezekkel a sajátságaiival, alkalmi jellegével, formai vívmányaival, főleg pedig egyre erőteljesebben bontakozó magyarnyelvűségével, ez a költészet

a XVIII. sz. csatornáin átáramlik abba az iskolás és „iskolán kívüli” kéziratos és nyomtatott költészetbe, melynek legfőbb összefoglalója, legmagasabb szintű képviselője Csokonai lesz.

Tanulmányunkban nem tértünk ki rá, de legalább jegyzetben utalunk arra az irodalomtörténeti tényállásra, hogy ezek a költői szintet ritkán elérő produkciók szervesen beilleszenek a könyvnyomtatás kezdete óta szokásos ajánló és gratulációs versek nemzetközi készletébe. Ezzel kapcsolatban l. a következő tanulmányt: K. H. Jügel: *Ungarische Gelegenheitsdichtung des 17.–18. Jahrhunderts in der Universitätsbibliothek Jena* (Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen, Berlin 1969), valamint Borzsák Istvánnak előbb idézett értekezését.

Béla Tóth

VERSIFICATEURS LATINS ET HONGROIS À DEBRECEN AU XVIIe SIÈCLE

L'auteur étudie les manifestations debreceniennes de la poésie en langue latine de l'humanisme tardif dont le développement a été le plus riche au cours du XVIIe siècle, surtout grâce aux pasteurs de l'Église et aux professeurs et élèves du collège réformé. Cette poésie-là est entièrement de circonstance, les poèmes eux-mêmes évoquent des événements de la vie de famille (mariages, décès) ou bien les auteurs se félicitent les uns les autres à d'autres occasions illustres (publications de livres). Tout cela détermine le genre et la forme des poèmes (épithalame, épicedium, épigramme, élégie etc.), qui sont conformes aux normes des poétiques scolaires de l'humanisme tardif. Parmi les auteurs, nombreux sont les versificateurs excellents, il n'y a cependant pas de véritables talents poétiques. Tout au long du siècle, à côté des poèmes latins, il existe une poésie en langue hongroise. Cette double tradition survivra au XVIIIe siècle et servira de base à la grande poésie que représente l'oeuvre de Csokonai.

EGY XVIII. SZÁZADI MOLIÈRE-ADAPTÁCIÓ

A kézdivásárhelyi iskolai színjátszásról ma már meglehetősen sokat tudunk. Több mint egy évtized alatt sikerült kimutatnunk, hogy a minorita színháték külön kategória, s nem lehet, mint azt Alszeghy vagy az ő nyomán később Szombathy János igyekeztek bebizonyítani, a jezsuita iskolai színháték egy hájtásaként elkönyvelni. Évekre visszanyúló kutatásaink során részben magyar és latin nyelvű drámaszövegeket adtunk közre, részben feltártuk a miskolci minorita gimnázium hasonló törekvéseit, olykor pedig igyekeztünk az egész minorita iskolai színhátás alapján általánosítható szabályszerűségeket megállapítani.¹ Kutatásaink, szövegeköléseink révén egyrészt világossá vált, hogy a kantai és a miskolci minoriták drámai forrást keresve, szívesen fordultak a hazai és a nemzetközi jezsuita drámairodalomhoz, másrésztől viszont bebizonyosodott, ez az iskola egyre határozottabban elválík a XVIII. század második felében a jezsuita gyakorlattól, s egyre több profán témát jelenít meg a színen, mindinkább a magyar nyelv felé fordul, s a hagyományos, középkorig visszavezethető drámai műfajok mellett színpadukon megjelenik a társadalmi mondanivalót hordozó bohózat. A minorita színpad a piaristákéhoz hasonlóan egyre inkább közelít a világi, hivatásos színháték témaválasztása felé. Ezen a színpadon megjelenik a kifejezetten szerelmi tragédia, a vénlánycsúfolókra emlékeztető bohózat, a buta, vidéki kisnemest, a patópálokat kipellengérező komédia.

A minoriták magyarországi letelepedéséről, XVIII. századi iskoláikról itt nem kívánok szólni. E helyt legyen elegendő annyi, hogy a rend a ferencesek egyik ága. A XVI. században szakadtak el az obszervánsoktól, akik az Assisi Ferenc megteremtette szellemet továbbra is hűségesen követték. Magyarországi megtelepedésük Lengyelországból, illetve Itáliából Moldvába tartó konventuális minoritáknak köszönhető.² Az irodalomtörténetből is ismert Kelemen Didák a XVIII. század elején misszióikat, iskoláikat Magyarország keleti felében szinte egymás után alapítja. Iskolát nyitottak Kézdivásárhelyen, Aradon, Miskolcon, Eperjesen, Nyírbátorban, Szilágysomlyón. Ezek közül Kézdivásárhelyen, Miskolcon rendszeresen mutattak be iskolai színhátékokat.³ Nagybányán sejtésünk

¹ Kilián István: XVIII. század eleji komédia az iszákos papról és a részeges magiszterről. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974. Debrecen, 1975. A további bibliográfiát lásd ott!

² Monay Ferenc: Provincia Hungarica ordinis fratrum minorum conventualium Memoriae Historicae. In anniversario 250-mo suae restorationis. Romae 1953.; Monay Ferenc: Adatok a magyarországi és erdélyi minoriták irodalmi munkásságáról. Róma, 1953.; Monay Ferenc: A minorita rend a magyar középiskolában. Magyar Középiskola, 1910. III. évf. 1-17.

³ Kilián István: Magyar nyelvű színhátás Kézdivásárhelyt a XVIII. században. Sajtó alatt Kolozsvárt; Kilián István: Színháték Miskolcon a XVIII. század második felében. In: Borsodi Levéltári Évkönyv. I. Miskolc, 1977. 11-25.

szerint – talán éppen Juhász Máté tevékenysége révén – került színre nagypénteki misztérium.⁴ Egerben a minoriták irányítása alatt munkálkodó kordások társulata a nagyhét szent napjain gyakran rendezett flagelláns körmenetet, amely a kor szokása szerint többnyire látványos, jelmezes felvonulás volt.⁵ Színháztörténészek ezt a színi elemekben bővelkedő processziót szinte egybevágóan színháztörténeti tényként emlegetik.

Itt kell megemlíteni azt is, hogy a jezsuita és a minorita rend egymástól lényegében ellentétes pasztorációs s így pedagógiai elvet is követett. A jezsuiták – mint köztudott – az ellenreformációs küzdelemben elsősorban a főrangúakat akarták megnyerni, s munkájuk, sikereik révén mindig több és több hívőt sikerült erőszakkal vagy más módon rekatolizálniuk. A minoriták – Aassisi Ferenc szellemét követve – pasztorációs munkaterületül a társadalom lgealsóbb rétegeit választották. Így érthető, hogy a század jezsuita iskolái a kor követelményeinek tökéletesen megfeleleltek, hogy csak a számunkra legjellemzőbbet említsem, Kassán, Trencsénben, Nagyszombaton, sőt Egerben az iskolában külön színháztermet építettek, s azt mecénásaik minden szükséges színi kellékkal el is látták. A minoriták még iskolaépületet is alig tudtak emelni, színháztermük vagy a templom, vagy sub Jove volt. S szükséges kellékeik alig lehettek. A jezsuiták a színjátékban is mereven őrzik a latinnyelvűséget, a minoriták vagy keverik a latint a magyarral, vagy végül már teljesen magyarul szólaltatják meg tanulóikat a színpadon.

A kézdivásárhelyi minorita iskola elődjét Esztelneken alapította Nagy Mózes 1684-ben. Ugyanő telepítette át 1696-ban a minoritákat Kantába, a Kézdivásárhely közvetlen tőszomszédságában fekvő falucskába. Iskolát már Esztelneken is nyitottak, Kantán pedig a XVIII. század első felében csak négyosztályos iskolát vezettek, később azonban a környék katolikus nemességének, iparosainak szorgalmazására hatosztályossá fejlesztették.⁶

Színjátékkal már a kantai iskola kezdetétől foglalkozhattak. Busa Margit, majd az ő nyomán Dömötör Tekla ugyanis feltételezi, hogy a Comedia Generalist itt adták elő még a XVII. század végén.⁷ A XVIII. századi kantai minorita színjátszást három kéziratot drámakötet dokumentálja. Az első kolligátum az 1738-ig Kantába kerülő drámakéziratokat őrizte meg, szám szerint tizen-

⁴ *Juhász Máté*: Krisztusnak érettünk való kinszenvedéséről és némely példáról, mellyek előre jelentették és árnyékozták jövendő kinszenvedését. Kolozsvár, 1761.

⁵ *Kovács Béla*: Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században. In: Archivum: 2. A Heves megyei Levéltár Közleményei. Eger, 1974. 47–58.

⁶ *Hassák Vidor*: A kézdivásárhely-kantai róm. kath. gimnázium története. In: Az Erdélyi Római Katolikus Status fennhatósága és a Minorita-rendiek vezetése alatt álló Kézdivásárhely-Kantai Római Katolikus gimnáziumának 200. éves és a Magyar haza ezeréves fennállása alkalmából kiadott értesítője 1895–96. tanévben. Közli: *Hassák Vidor*. Kézdivásárhely, 1896. 14–186.

⁷ *Busa Margit*: Egy ismeretlen színjáték. ItK 1956. 2. 187–196.; *Dömötör Tekla*: Drámai szövegeink története a XVII. században. In: Régi Magyar Drámai Emlékek. I. 193–240. Budapest 1960.

hármát.⁸ A második kolligátum 1761-ben került a kantai kollégium könyvtárába, s ebben nyolc drámaszöveg található.⁹ A harmadik kolligátum az 1761-től Kantában bemutatott drámákat őrizte meg. Az ebben a gyűjteményben található huszonhárom drámát a bejegyzett adatok szerint Kantában valóban be is mutatták.¹⁰ Drámaszövegeinket további két drámafüzettel,¹¹ s az irodalomból vett drámacímekkel tudjuk bővíteni;¹² így most világosan tudjuk, hogy e falucskában szinte minden esztendőben vittek színre valamilyen színjátékot. Ezeket az adatokat, a drámaszövegekkel együtt időrendbe állítva kiadtuk.¹³

A debreceni egyetemi könyvtár a kantai színjátszást dokumentáló kolligátumok közül kettőt őriz. Itt találtuk meg az *Exercitia Scholastica*, valamint a *Liber Scholarum* címen ismert második, illetve harmadik kolligátumot. Részben ez a topográfiai közelség, részben pedig e színjátszó hagyomány értékének felismerése indokolta, hogy külön tanulmányban foglalkozzunk vele.

Más helyütt számba vettük azt is, hogy a 69 drámai előadás közül csak 16-ról tudjuk határozottan állítani, hogy az jezsuita eredetű. Néhányról belső adatok alapján inkább sejtjük, mint tudjuk a jezsuita inspirációt. A kantai drámatermésről joggal állíthatjuk, hogy egyéni utakon járt. Ha műfaj szempontjából vizsgáljuk meg ezt a minorita drámarepertoárt, akkor is ez a határozott különállás figyelhető meg. A történeti oktatás szerves része, didaktikai, metodikai funkciójú eleme a *történeti témájú* dráma. Legnagyobb számban ebben a műfajban lépnek színre a kantai kisdíákok. Propagandisztikus célnak látott el a *mártírdráma*, a középkori eredetű mártírpassió XVII–XVIII. századi örököse. Ferences hagyomány, s Laskai Osvátig, Temesvári Pelbártig vezethető vissza a nagypénteki *misztérium* sajátos ferences gyakorlata, az úgynevezett devóciós dráma. A ferences típusú passióban a szenvedéstörténet a bibliához viszonyítva kiszélesedik. A cselekmény nemcsak Jézus szenvedéstörténetét, hanem Mária és Judás tragédiáját is bemutatja, s így itt a minorita színpadon is megjelenik a Mária-siralom egy kései, gyarló, magyar nyelvű variánsa. A misztériumjáték azonban nemcsak nagypéntekre korlátozódik, hanem e században már különös ünnepélyességgel ülték meg az úrnapját, s egy esetben találtunk arra is példát, hogy karácsonyi misztériumot adtak elő. Igen nagyszámú ezen a színpadon a *társadalmi* kérdéseket parodizáló *bohózat*, az olyan téma, ami-

⁸ *Parentum nimius amor. Sript.* (1) Borsod megyei Állami Levéltár. A konventuális minorita rend miskolci rendházának iratai. 1711–1841. 8.

⁹ *Exercitia Scholastica.* [Iskolai gyakorlatok gyűjteménye] Lelőhely: Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. Kéziratgyűjtemény. Jelzet nélkül.

¹⁰ *Liber Scholarum.* Liber inchoatus A[nn]o 1763... Continet Tragoedias, Comoedias et actiones a Professoribus... productas... Lelőhely: Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. Kéziratgyűjtemény. Jelzet nélkül.

¹¹ *Fridericus Saxoniae Dux; Actio Die Parasceves.* Lelőhely: Borsod megyei Állami Levéltár. A konventuális minorita rend miskolci rendházának iratai. Kéziratok. Szépirodalmi Tudományos tárgyuak. XVIII–XIX. század. Jelzet: 8.

¹² *Monay* i. m. 1957.; *Nagy Sándor:* Hazai tanodai drámák a Nemzeti Múzeum Könyvtárában. MKSz 1883. 309–335.; 1884. 32–55.

¹³ *Kilián:* i. m. sajtó alatt.

lyent itt is szeretnénk bemutatni. Mellettük figyelemre méltó az *istenparódia*, amelynek gyökerei, mint arra már egy alkalommal rámutattam, az antikvitásig visszavezethetők, a jámbor szerzetes szerzők azonban érthetően tették nevetségessé az antik istenvilágot, vagy az antik mitológiát. A műfajskálát tovább szélesíti a *didaktikus dráma*, a *történeti hitvitázó*, a *Lázár-dráma*, a *bibliai történeti dráma*, a *hitvitázó komédia*. Ez a széles műfajskála, az előadásokról szerzett ismereteink, a drámaszövegek egyértelműen bizonyítják, hogy a kantai minoriták gyakorlata a műfajt előbbrevívő törekvések szempontjából értékesebb, mint a csíksomlyói ferencesek misztériumjátészó hagyománya.¹⁴

Ebben a dolgozatunkban azonban csak egyetlen kantai komédiával szeretnénk foglalkozni. Ennek a darabnak a szerző címet nem adott, első ismertetője, Kovács Bernardon azonban főszereplőjéről *Stolander* címmel látta el. A *Liber Scholarum*ban található bejegyzés szerint Miklósi Ambrus professzor rendezte színré 1774. február 6-án.¹⁵ A darab argumentumában a kompilátor Miklósi így foglalja össze a komédia témáját: „*Minek utána Stolander (a paraszt, de gazdag ember) Dromulus szolgájától a balnak mivoltát ki tanulta volna, a Bálban leendni szokott eszem iszomra asitozni kezde. El is erte tárdgyát, mivel Nonhabeo Hertzegtől Balban invitattatott, melyben hogy dítsősegesen meg jelenhessen, Dromulus okos szolgájától Titulus vásárlásra, Deák nyelv es Politia tanulásra ösztönöztetett. Helyben hagyá szolgájának tanátsát Stolander, és az említett Tudományokat tsak hamar begyeben szedte. Ezek után a Bálra szabott napon Nonhabeo Hertzegnél megjelenik. Ottan hogyan történt dolga? Olvasd, ha tesszik!*”

A komédia meglehetősen gyarló, egy szálon futó cselekményét így foglalta össze a szerző-rendező.

Stolander, a buta vidéki kurtanemes bálba akar tehát menni. Szolgájától kér felvilágosítást a bál felől. Tulajdonképpen mi is az?

A ravasz, minden hájjal megkent szolga összejátszva a magukat mesternek kiadó szélhámosokkal, jó pénzen előbb *tzögert*, azaz az „esztelentziás” címet szerez Syntapsius segítségével, a másik szélhámos, Blictrius a Stolander-vagyon egy másik tetemes részéért a deákságra, Portius pedig a policiára tanítja, hisz a címre is, a társalgásban a latinra, a viselkedésben pedig a policiára feltétlenül szüksége van. A tandíj óriási. Dromulus éri el azt – bár ez a gyarló cselekményvezetésből nem derül ki egyértelműen, hogy Nonhabeo herceg meghívja magához az óhajtott bálba is. A vendégség már együtt szórakozik, amikor megérkezik Stolander, kocsija alatt a Szárazpatak hídja majd leszakadt s emiatt késett el. S a társaság tagjai? Syntapsius, Portius, Blictrius, a magukat magisternek

¹⁴ *Fülöp Árpád*: Csíksomlyói nagypénteki misztériumok. Régi Magyar Könyvtár 3. Budapest 1897.

¹⁵ *Liber Scholarum* 78 a – 82 b. Címe nincs, csak az alábbi: *Actio a R[everen]do Patre Ambrosio Miklosi Professore Rhetorices Anno 1774. die 6-ta Februarii in scenam data*. A szövegidézetekben az eredeti helyesíráshoz ragaszkodtunk.

valló szélhámosok. Semmi kétségünk nem lehet tehát afelől, hogy a bál rendezője, Nonhabeo (Semmimsincs) herceg is csak szélhámos, afféle garabonciás, aki társaival együtt szívesen szövetkezett az úrhatnám paraszt tőkéjének megszerzésére. Természetes, hogy a kártyán Stolander minden pénzét elveszti, kölcsönöket vesz fel s az is a nyertesek, az őt becsapó szélhámosok pénztárcájába kerül.

A dráma szövegét nemrég közreadtuk, bevezető tanulmányunkban részletesen beszéltünk arról, hogy a darab Molière *Le bourgeois gentilhomme* című darabjának egy viszonylagos korai magyarországi variánsa. Az eddig ismeretlen darab a magyarországi Molière-recepció időrendben második dokumentuma.¹⁶ Ez azonban, mint arra már rámutattam, közvetlen tematikai kapcsolatban van a *Kintses Naso fősvény öreg ember*, a *Stolander procator és négy mesteremberek a diétán* című bohózzattal s végül az Illeinek tulajdonított *Kintses Naso ki akár magáért tenni* komédiával. A drámai trilógia fogalma ismeretlen a XVIII. században (az antikvitásban nem), itt azonban mintha valami ilyesfélét akartak volna a szerzők létrehozni. Stolander előbb csak a bál után áhítozik, emiatt kitanulja a deákságot és a policiát, s most már azt hiszi, hogy bizonyos vitás ügyekben is van joga és tudománya is döntené. Vállalja tehát, hogy a mesteremberek vitáját eldönti. A magacsínálta bírót azonban mindenki, mind a négy mester lekenyerezi, érthető, hogy annak a javára dönt, aki a legszebb ajándékot (egy kaptafát) adta neki. S végül az Illeinek tulajdonított darabban már az is kiderül, hogy a butaságában szinte mérhetetlen, felfuvalkodottságában megfoghatatlan Stolander maga is bált rendez. Ekkor is szélhámosok, a garabonciás (!) Ventifak tréfálja meg kegyetlenül. A komikus trilógia-fogalom azonban mégsem fedheti tőkéletesen a valóságot, hiszen a harmadik darabnak a szerepnevei már nem azonosak az első kettőével.

E helyt a Stolander című drámát szeretnénk alaposabban elemezni, mint-hogy a szöveggközlésben erre terjedelmi okok miatt lehetőségünk nem volt.

Pirnát Antal a reneszánsz dráma műfaji sajátosságairól írott tanulmányában sorra veszi a kor színpadi munkáinak jellemző sajátosságait. Megállapítja, hogy a XVI. században minden magyar drámának elképzelhető, reális cselekménye van, legtöbb reneszánsz dráma ötfelvonásos, tiszta műfajú, azaz vagy komédia, vagy tragédia, s e két végpont közé sorolható drámai műfajt nem ismer ez a század. Valamennyi prológussal kezdődik, s az argumentum, a cselekmény summázása is csak ritkán marad el. Gyakran megjelenik az epilógus is. A reneszánsz dráma nyelve prózai, még akkor is, ha a kötött formájú líra oly

¹⁶ 1769-ben keletkezett az első magyarországi Úrhatnám polgár variáns. Címe: *A' fen-héjázó és a maga sorsával meg nem elégedő embernek bolondsága*. Vö.: *Gragger Róbert*: Molière a magyar irodalomban. ItK 1909. 147–166. 317–352. *Alszegehy Zsolt*: Illei János élete és írói működése. Nagyszombat, 1908. 70–86. A mi variánsunk 1774-ben keletkezett, s egy ennél későbbi: Gubernáth Antal: *Nagyrahéjázó Ordas Demeter* (1780). Vö.: *Cs. Gárdonyi Klára*: Farsangi játék a XVIII. századból. It 1942. 89–93.

utolérhetetlen mestere ír drámát, mint éppen Balassi. A XVI. századi magyar dráma nem ismeri az intermedium fogalmát.¹⁷

A reneszánsz drámával ellentétben a XVIII. századi drámái műfaj képlete alapvetően megváltozik. A reális cselekményt felválthatja az allegorikus eseménysor. Olykor a szerző párhuzamosan vezeti egymás mellett a valóságos és az allegorikus cselekményt.

Műfaji tekintetben a reneszánsz homogenitását egy mérhetetlenül szerteágazó kép váltja fel. Nincs tehát úgynevezett tiszta műfaj, illetve ha néhány elvétve marad is, ez a szám a nagy többséghez képest elenyésző. A XVIII. század középkori hagyományokat vesz át, új műfajokat teremt meg. A prológus és az argumentum sok dráma elején megtalálható. Megjelenik azonban egy újabb drámái szerkezeti elem, amely csak egyetlen reneszánsz-drámában, az Elektrában található, a chorus. A későbarokk dráma lehet verses is, kötetlen is. A szakrális téma általában verses, a komédia prózában születik. S a minoritáknál is, más iskolát vezető szerzetesrendnél, felekezetnél is megszületik egy új drámái fogalom, az interludium, egy többnyire komikus cselekménysor, amelynek az a feladata, hogy a tragédia, az elvont cselekmény megtekintése során elfáradt nézőközönség figyelmét felélénkítse. Ebből az interludiumból, máshelyütt, mint azt már kimutattuk, postludiumból alakult ki a XVIII. században a társadalmi bohózat, a kisenemesi „kivagyiságot”, a kutyabőrre büszke patópálos butaságot, semmittevést színre vivő sajátos iskoladráma-műfaj. A középkori hagyományokon építkező XVIII. századi iskoladrámának ez a jövőbe mutató mozzanata. A XVIII. századi dráma tekintélyes része vagy három, vagy ötfelvonásos. Nem tartja elengedhetetlen feltételnek a drámái konfliktust, néhányban azonban olykor talán a szerző akarata ellenére is megjelenik a tragikus szituáció. Ilyen például a kantai gyűjteményben is megtalálható I. István királyunkról szóló dráma, amelyben a szerző olyan klasszikus dramaturgiai helyzetet tudott teremteni, amilyent a maga korában talán egyetlen más iskoladrámaszerző sem. A cselekmény azonban ellaposodik, egysíkúvá válik, a megoldás pedig kegyes célzatú.¹⁸

A Stolander című komédia *háromfelvonásos*. Ilyen tekintetben tehát követi a minorita drámák egyik lényeges vonását. A drámái szituációteremtés némi halvány jelét fel lehet fedezni ebben a darabban is. Stolander nem ismeri a bái fogalmát. Szolgája, Dromulus tisztázza előtte a fogalom mibenlétét. (I. 1.) Megérkezik Calepodius, aki Nonhabeo herceg meghívását hozza Stolandernek (I. 2.), aki azonnal belátja, hogy csakis „tzőggerrel”, nemesi titulussal mehet a herceg báljába. (I. 3.) Blictrius a deáktudományokra (II. 1.), Portius a policia mesterségére tanítja meg a buta újnemest. (II. 2.) S miután minden, az úri kö-

¹⁷ *Pirná Antal*: A magyar reneszánsz dráma poétikája. Reneszánsz füzetek. 1. Budapest 1969.

¹⁸ Egy István királyról szóló dráma szövegét közöltük, s ez javarészt azonos a kantai István-drámával: *Kilián István*: Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a XVIII. században. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv. 10. Székesfehérvár, 1976. 201-305.

rökben szokásos ismeretnek oly gyorsan birtokába jutott, megérkezik hozzá Nonhabeo herceg, akit azelőtt még a közrendek sem méltóztattak figyelembe venni. (II. 3.) A következő jelenetben ismét Calepodius érkezik, aki bejelenti, hogy a herceg holnap rendezi a bált. Stolander hamar zálogba bocsátja a Ladia hegyén levő jószágát, hogy elegendő pénzzel tudjon másnap azon részt venni. (II. 4.) A három szélhámos garabonciás, Syntapsius, Portius és Blictrius Nonhabeoval karöltve s összeesküdve Stolander pénztárcája ellen várják áldozatukat. (III. 1.) Megérkezik Stolander és elmeséli útját. Majd a nélküle megbeszélte kártyajátékot, a trisákot kezdik játszani, Stolander mindenét elveszti, majd megszökik a társaságból (III. 2.). A befejező jelenetben Stolandert felesége kizavarja házából, s ezután következik monológja, amelyben azon elmélkedik, hogy szerezze vissza eltékozolt vagyonát. (III. 3.)

Az első két aktus színhelye Stolander háza, a harmadik aktus első két jelenetében Nonhabeo herceg „palotájában” vagyunk, majd ugyanennek az aktusnak a harmadik jelenete Stolander háza előtt játszódik. A drámaszerkezet nem felel meg a klasszikus szerkezeti sémának. Ebben a komédiában a témának megfelelően megtalálható a drámai „konfliktus”, az a tény, hogy Stolander nem ismeri a bál fogalmát. Vágyát, hogy részt vegyen egy bálban, nem tudja leküzdeni. Ez tehát a bonyodalom kezdete. A késleltetés és előbbrevivés mozzanatai a tzögerezés, a deáktudományok és a policia megszerzése. Végző soron ide sorolható Nonhabeo nem egészen motivált megjelenése is. Az első két aktus tehát a konfliktust, a késleltető és előbbre vivő mozzanatokot tartalmazza. A tetőpont a harmadik aktus első jelenetével kezdődik, s befejeződik a második jelenetben, a komikus megoldás a harmadik aktus harmadik jelenete.

A cselekményt egy szálon vezeti végig az ismeretlen szerző, talán maga Miklósi Ambrus.

A szereplők két táborra oszthatók. Az egyik oldalon áll egymagában a buta, paraszti sorból magának nemesi rangot vásárló Stolander, s vele szemben a ravasz, minden hájjal megkent szolga, Dromulus, a neve szerint semmit sem birtokló Nonhabeo herceg s ennek szélhámos garabonciás társai, Blictrius, Syntapsius és Portius. Valamennyien arra szövetkeztek, hogy a nemesi társaság után áhítozó buta parasztot megrétfálják. Természetes, hogy a szerző sem a cselekményt, még ebben az egyszálú vonalvezetésben sem, sem pedig a jellemeket nem dolgozta ki alaposan. Mégis egy-egy elszólásból, egy-egy szereplő tettéből nagy ügyel-bajjal kibontható a szerző karakterizálási szándéka. A darab legkidolgozottabb komikus figurája természetesen a címszereplő Stolander. Buta, hisz még azt sem tudja felfogni, hogy mi a bál, szolgáját azonban igyekszik paraszti-úri modorral pórázon tartani. Sokmindent elárul magáról, gyermekkorában még lopott is, ennek ellenére azonban szívesen hivatkozik sosem volt „régii nemesi virtusra”. Egy óvatlan pillanatban azonban azt is beismeri, de csak áttételesen, hogy ő maga durva paraszt, hiszen vallja, hogy az a tény, ha a herceg asztala mellé ülhet, majd kiemeli a durva parasztságból. Gyermekkorá-

ban nem szívesen tanult. Nemegetszer ismeri el, vagy az ál magiszter olvassa rá, hogy kicsiny korában inkább az iskola mellé járt. A plautusi homo gloriosus jellemző jegyeit is öröklí, gyakran dicsekszik, butaságára azonban mi sem jellemzőbb, mint az, hogy büszkén viseli a *tzögert*, elhiszi, hogy tetemes summáért a tudást meg tudta magának vásárolni. Ügyetlenségének egyik leghatározottabb jele, hogy a reverenciát, amit még ódivatúan tudott, a nájmódi szerint úgy csinálja, hogy magát Nonhabeo herceget is majd fellöki: „*Alyon tovább, Hertzeg Uram, had tsinálljam meg a harmadik reverenciat is! – Alyon tovább kied, mondám, mert bizon megkanyarítottam ezzel a páltzával az orrát kiednek!*”

Stolander jellemének alakításában némi következetlenséget is fel lehet fedezni. Az argumentum szerint Stolander „*paraszt, de gazdag ember*”, más helyütt viszont az derül ki, hogy nemes volt. Dromulus az első felvonás harmadik jelenetében így beszél hozzá: „*Uram, Stolander, a Nemzetes es Tekintetes tittulust a nemes vér hozza magával és régente néked tulajdonod volt...*” Nemességét tehát elveszítette? Nem, inkább írói következetlenségről van itt szó.

A másik, viszonylag jól megformált figura Dromulus, a buta, úrhatnám paraszt csavaros eszű szolgája. Dromulus természetesebb, eszesebb gazdájánál. A bál fogalmáról azonnal tiszta képet tud alkotni: „*A bal nem egyéb, hanem eszem iszom, az hol kamarába őszve csatlotta magát a vagyon a nem sajnádlommal. Eleje tehát a bálnak, akarom mondani, eszem iszomnak a gazdagság, vége pedig (gyakron a koldusság)...*” S alább ugyanígy vélekedik: „*A Politikus avagy néha tsak tettetett gazdagságú emberek, kiknek számosz az adoza kontraktus Ladajokban a fillereknél, sokakat magokhoz invitálnak és ottan a közönséges nyájaskodás között addig foly az eszem iszom, hogy gyakron az hivatalosok, amit ettek ittak, a Gazda házánál ki tálalyák...*”

Ismeri a hízelgésnek a legkülönbözősebb módjait, urát Midásnál is többre tartja, megmagyarázza, hogy a tekintetes és méltóságos cím nem elegendő neki, többre kell kívánczonia, az „esztelentziás” címet kell magának megvásárolnia. Stolander háta mögött szövetkezik össze előbb Blictriusszal: „*ne sajnáld őt. Miert vesztegette el Ifiuságának zsengejét?*” S ura elleni összeszövetkezését még csak tovább fokozza, hiszen a tudatlan, az iskolához, a latinhoz nem értő Stolandert az alábbi módon tájékoztatja Blictrius személyéről: „*Uram, Esztelentziás Uram, Stolander, parantsolatod szerint tanáltam Praeceptort, a ki a karathnai universitásban az Inhumanitát sokáig tanította...*” Karatna egyébként Kézdivásárhely közelében fekvő kisközség, ahol természetesen soha nem is volt universitás.

Dromulus alakját azonban közel sem tudta oly jól kidolgozni a komédia szerzője, mint Stolanderét. Nem derül ki tökéletesen a darabból, hogy tulajdonképpen milyen kapcsolatban van a szolgálga, valamint Nonhabeo három szélhámos barátja. Egy-egy odavetett mondattal, egy a cselekmény fonalát határozottabban kontúrozó jelenettel bizonyára tisztázni lehetett volna ezt a kérdést. A bohózatnak hasonlóan kimunkálatlan alakja a Nonhabeoé. Már nevében

benne van, hogy semmije sincs. Nem deríthető ki azonban, hogy tulajdonképpen igazán herceg-e vagy csak Stolander vagyonának megszerzése érdekében játssza ezt a szerepet. A bohózat végkifejlete szempontjából ugyanis nyilván hatásosabb, komikusabb lehetne alakja, ha ő csak egyik szélhámos garabonciás lenne. Az Illeinek tulajdonított Tornyos Péter Ventifaxa ugyancsak egy ilyen, minden hájjal megkent garabonciás diák, aki a kevésből sokat tud varázsolni, aki az embert sárkánnyá tudja tenni, s ezt meg is meri lovagolni, s a sárkányt azonmód vissza is tudja változtatni. Nem hiányzik tehát ez a garabonciás figura a kantai színpadról. A többi szereplő még kimunkálatlanabb, még kevésbé kontúrozott.

Az iskolai komédiában, még a jezsuita ratio studiorum hatására, nem lehetett női szerepet alkalmazni, itt azonban, s ez más kantai daraboknál is előfordul, két női szereppel is találkozunk. Igaz, mind a kettő epizódszerep. Az egyik egy parasztasszonyé (Rustica femina), aki Syntapsiustól a méltóságos címet akarja megvásárolni. Érdeklődésére butasággal válaszol:

„Stolander: Mit keresz te, paraszt asszony, itten?

Asszony: ... Mi gondod vele? Én tittulust vásárlók es pedig méltóságost.

Stolander: De ere pokrotzod annyira!

Asszony: És talán azt gondolod, hogy nem? Hibazik kied, jo Uram! Mert vagyok am két fél tehény egy egész, félnek fele egy bornyu, eleg az.”

A másik asszonyfigura Stolander feleségéé, ő egy Xantippe, aki úgy érkezik a színpadra, hogy éppen férjét ütiveri, s kizavarja a házából. Ezzel tulajdonképpen a női szerepek számban is, minőségben is kimerülnek.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk az ismeretlen szerző-rendező, talán éppen Miklósi Ambrus stílusát. Míg a karakterek megformálásában, a cselekmény vezetésében nagyon gyakran árulta el a szerző gyarló tehetségét, addig egyéni, a bohózat szándékához szabott stílusa megalkotásában remekel. Az olvasó úgy sejtí, mintha Csokonai Dorottyájának, majd később Petőfi A helység kalapácsának komikusan patetikus stílusát anticipálná. Amikor Nonhabeo szolgája második alkalommal érkezik Stolanderhez, hogy őt a bálba meghívja: az utóbbi így örvendezik: *„Oh egek! Tudgyátok kívánságomat, altal lattátok habozó ügyemet mostohaságtokból? Tehát ugrádozzatok ki, és óhajtsaimnak markolatyát nyomjátok kezembe, ne engedgyetek annyi izzadással és penzem fulyadásával erdemlett böltseségemet politiamot füstbe menni!...”*

A mulatságról Stolander késik, őt várva Portius így jelzi, hogy a távolban meglátta: *„Mind a jelek mutattyák erkezik, mert nem mesze pegazus szárnyaival gyeplőzött lovain lattatik repülni.”* Ugyanígy meséli el Stolander a vendégeknek késése okát: *„Mikor az almási hidon Pegasus szárnyán repülő lovaimat megtsapattam volna, az hidnak felső gerendai ell farultt hintom alatt fel billentek, és már már hintostól üetek vala az Almási hidnak mélységébe. De nem tudom mitsoda titkos árnyék alája vete hintomnak vallait és ez vonsza ki kész hálálomból, ez vezete vissza bujdosásra indultt lelkemet.”*

Az álpatetikus stílus mellett felfedezhető még a nyelvi jellemzés is néhány helyütt. Nonhabeo mintha fennköltebben beszélne, mint Stolander, sőt Stolander maga rusztikusabban szól a tudományok „magába szedése” előtt, mint utána. A herceg például így köszönti az új tiszteletadási módot is megtanuló Stolandert: *„Óhajtott praesentiájába, hogy Esztelentziának gyönyörködhetek, különös szerentsémnek allatom. De Stolander ur, azon Nájmodi reverentiakot hol, és mitsoda Akademiában...?”*

Itt kellene azt is megjegyezni, hogy az ismeretlen szerző stílusának egyik jellemző sajátossága, hogy mint a most citált szövegben is, gyakran alkalmaz félmondatokat. Félmondatokat, amelyeknek a befejezését a néző vagy az olvasó nagyon jól tudja, mégis bizonyos kétséget hagy benne. Ez a tudatos stiláris eszköz, vagy a nyelvi jellemzés említett példája, vagy az álpatetikus stílusnak az idézett részleteken kívül is oly gyakran alkalmazott sajátossága mind arra utal, hogy a szerző, ha a dramaturgiának nem is, a stílusnak azonban mestere volt.

A szerző, talán éppen Miklósi Ambrus stílusát, ügyes drámaalkalmazási készségét bizonyítja a zárójelenet monológja, amelyben a vagyont elpocsékoló, a felvett hiteleket elkártyázó Stolander így gondolkodik: *„Feleségem sem akar házamhoz befogadni, mint tsak azt hánya ortza szégyenemre: ha eltékozlottad szamtalan kintseidet, ha el vesztegetted mindenedet, ki házamból!... Minden jószágim, földeim Contractus alá vetettem, s a Creditorok (már) el foglalták. Valyon hogy térnek azok vissza kezeimhez. Segitsen most tittulus, tudomány, Politia. Koldulni kezdenék, de illy nagy böls (!) Méltoságu Politikus Embert nem illet... Mi tevő legyek tehát?... Szántanék s vetnék, de se lovam se földem. Vargalkodnam, de nem szoktak fogaim a kényes ételhez. Lakatossághoz kezdenék, de gyenge a tenerem. Mihez fogjak tehát? Futásfalvára Kantornak hívának, de oda nem merészek menni, mert ha Karatson Napján deprofundist éneklek, bizonyoson eb rudon ki rudalnak a Kántorságból. Pető falvára Bironak invitálnak, de talam oda sem megyek, mert már öreg lévén, hogy győzöm a gyaloglást Domo-kos falvara... Mit tselekedgyem tehát; En gondolék egyet... ki arendalom a Futas falvi Száraz patakot és abban nevezetes halászatokat tevén, benneteket a következendő böjtön fris vizával el tartlak, de ugy, ha előre le teszitek a fogattatandó vizáknak az árrát...”*

A XVIII. századi iskolai színjátszásunk sejtésem szerint még nagyon sok meglepetéssel fog szolgálni. Ismereteinknek azonban még most is csak a kezdetén állunk. Hamis az a kép, hogy az iskolai színpad, s különösképpen a katolikus szerzetesi iskolák csak kegyes célzatú műveket adattak elő. Nyilván téves az a megállapítás is, hogy közülük különösképpen a jezsuita drámai gyakorlat a magyar dráma fejlődésére regresszíven hatott. Lehetséges, hogy a jezsuita színjáték a dráma magyarnyelvűségére nem volt pozitív hatással, bár újabban egyre több adat birtokában ezt is szeretnénk megkérdőjelezni, a színjátékra, a dramaturgiára azonban kétségtelenül jó irányban hatott. Ha ugyanis a jezsuitáknak a latin nyelvhez való merev ragaszkodását negatív előjelűnek könyveljük el,

akkor ugyanígy negatív eredményként kell elkönyvelnünk az egész oktatási rendszert felekezettől függetlenül. Hiszen az oktatás nyelve minden iskolában a XVIII. században a latin volt. A színjátszás pedig az iskolai oktatás szerves része ebben az időben. S a magyarnyelvűség, vagy a profán drámatémák kerülése tekintetében csak a jezsuitákat marasztalta el eddig az irodalomtörténet, más szerzetes rend irányítása alá tartozó iskolák ilyen irányú tevékenysége ellen általában nem merülhet fel kifogás. S a minorita színi gyakorlatról eddig az irodalomtörténet alig tudott. Most hosszabb kutatás után tisztázódott véglegesen, hogy a kantai kisdíjak 69 alkalommal léptek közönség elé. A 69 fellépést 49 drámaszöveg dokumentálja, amelyből 22 magyar nyelvűt, 22 latin nyelvűt és 5 vegyes nyelvűt találtunk. A ránk maradt drámaszövegeknek a fele tehát egyértelműen magyar nyelvű. Ez a tény egyébként még határozottabban hívja fel figyelmünket a nemcsak itt, Kanta községben, hanem a miskolci minorita gimnáziumban vagy az egri kordások társulatában is állandósuló drámai gyakorlatra, szcenikai játékokra.

Csak a XVIII. századi iskolai színi gyakorlat oldaláról tudjuk majd megközelíteni Bessenyei György drámáit, Csokonai Vitéz Mihály iskolai ízű komédiáit. A XVIII. századi magyarországi színjáték feltárása után sejtethetjük meg ennek az értékeit és hiányosságait. S bizonyára nem ok nélkül történt, hogy a lengyel kutatás egyelőre csak a szűkített témára koncentrálna a drámatörténeti kutatást, kiadott egy drámacímjegyzéket, s ezt a kutatás szándéka szerint folytatni is kívánja. Vagy a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete a XVIII. századi kutatócsoport keretében felekezeti és szerzetesrendi bontásban kezdi feltárni különféle iskolák évenként bemutatott drámáinak címeit. E révén egyrészt újabb meg újabb szövegek tárulhatnak fel, másrészt pedig egyre több címet nyerhetünk, amiből magyar városaink kultúrhistoriájának egy egyáltalán nem ismert területe bontakozhat ki előttünk.

István Kilián

UNE ADAPTATION DE MOLIÈRE AU XVIIIe SIÈCLE

Trois recueils de drames servent de documents pour l'étude du théâtre chez les frères mineurs de Kézdivásárhely-Kanta au XVIIIe siècle. Selon le témoignage des textes et des titres de drame qui nous sont restés, de la fin du XVIIe siècle jusqu'à 1779, 69 représentations ont eu lieu. A partir de ces documents, on a pu relever les traits caractéristiques de ce théâtre. Les genres dominants dans cette école étaient: le drame historique, historico-biblique, de controverse religieuse, sérieuse ou comique, le drame de martyre, la procession costumée, le mystère, la parodie des dieux antiques, le drame Lazar, la bouffonnerie, le drame didactique et amoureux. L'action n'est pas toujours réelle, l'action allégorique fait son apparition, le prologue, l'épilogue et l'argument sont aussi connus. Le genre dramatique soi-disant pur n'existe pas. Les drames pour la plupart ont trois ou cinq actes. Près de l'interlude on voit apparaître le postlude.

La comédie française, intitulée *Stolander* est la deuxième adaptation hongroise, en 1774, de Molière, d'après *Le bourgeois gentilhomme*.

Le stupide nobliau de province est complètement plumé au jeu de cartes par le duc Nonhabeo et trois escrocs et chassé ensuite de la maison par sa femme. Cette pièce est l'une des comédies sociales devenues de plus en plus nombreuses dans la seconde moitié du XVIIIe siècle.

SZILVESZTER ANTINÓMIÁI

(Adalék Az apostol értelmezéséhez)

„Titkolhatóanul benne van a romantikus féreg: a dagályos tökéletlenség.”¹ – Nevezetes elemzésében Horváth János a mű eszmeiségének, jellemábrázolásának, de mindenekelőtt – s átgondolt szándékkal – a főhős *erkölcsiségének* számtalan fogyatékoságát, következetlenségét emeli ki, kulcsfontosságú jelenetek sorát ítélve abszurdnak, értelemmel fölfoghatatlannak. S *választott szempontunkból* e kritika logikáját talán túl sommásan utasítanánk vissza ama – *végkonklúzióként* kétségtelen – igazsággal, hogy a polgár „tárgyilagosságának” alapjáról *Az apostolban* megelevenedő forradalmiság és sorstragikum *elève* érthetlenné, s így – természetesen – interpretálhatatlanná válik. Mert Horváth János – kivételes műelemzői érzékenységének tanúbizonyságaként – ekkor is a szilveszteri küldetés és magatartás lényegét, ellentmondásosságát választja fejtegetéseinek vezérfonalává. E gondolatmenetnek pedig – zárójelbe téve most, de el nem fogadva ideologikus fedezetű értékeléseit – *van* racionális-empirikus háttere, megfontolandó motívumrendszere. Szilveszter magatartását és tevékenysége egészét *valóban* súlyos, semmiképp sem leplezhető ellentmondások jellemzik. „Rajongása” *valóban* mindinkább érzéktelenné teszi a mindennapok követelményei, a valóság elemi szükségletei iránt. *Eszményei* szerintünk sem problémamentesek, hanem – végiggondolva őket – veszélyforrásokat is rejtnek. Horváth János szinte könyörtelen következetességgel mutatja föl Szilveszter sebezhető pontjait: antinómiáit. S ezek az ellentmondások nem látszatszerűek, nem oldhatók tehát föl, velük az apostoli magatartás analízisekor és értékelésekor tudatosan szembe kell nézni. Csak – s ez a *csak* itt épp *minden* – arra *kell* válaszolnunk: Szilveszter ellentmondásai az „elfogult” költő vak szubjektívizmusából fakadnak-e, vagy a történelem menetének átélt és – az ihlető konkrét helyzet lehetőségeihez mérve – meggyőzően ábrázolt objektív antinómikusságából? Vagyis: puszta önkényesség, merőben ötletszerű hamis tudat mozgatja-e Szilveszter dermesztő kudarcokba forduló cselekedeteit, vagy tragikus – mert történelmileg indokolható, *szükséges illúzióknak* bizonyuló – tévedések sorozata? Horváth János határozottan e dilemmák első összetevője mellett dönt: „szenvédéseiert ő is, költője is, másokat hibáztat, holott *benne* a hiba” (magunk kiemelése).² Önkörein belül konzekvens állásfoglalása *ezért* válik számkra tarthatatlanná. Szilveszter tragikus heroizmusa, emberi nagysága és

¹ Horváth János: Petőfi Sándor, Bp. 1922. 482.

² I. m. 481.

üzdelmének meglevenített történelmi jelentősége ugyanis – bocsássuk már itt előre – antinomikusságának hangsúlyozásával sem vonható vissza. Mert Petőfi hőségének kálváriájára és megcsalattatására is maradéktalanul érvényes: „Im itt szenvedés belül, – ám ott kívül a magyarázat”.

A szilveszteri ideálvilág és a valóság ellentmondásainak – a korán jött forradalmár jelentőségének és példájának – értelmezése a történetiség elvének differenciált érvényesítését követeli – mindenekelőtt kettős célból. Az apostoli zemlélet és ethosz történelmi meghatározottsága arra figyelmeztet, hogy Szilveszter küldetésvállalását nem vonatkoztathatjuk el sem a műben ábrázolt, sem Petőfit övező – s az előbbitől eltérő minőségű – társadalmi körülményektől, hiszen emez absztrakcióval a „nagy lélek” missziójának konkrét jelentőségét agadnánk meg. Ugyanakkor folyvást látunk – s láttatunk – kell eszméinek s törekvéseinek rendkívüli illuzórikusságát, az elvont moralításra épülő fanatizmus entuziazmus nem csekély veszélyeit. E szituatív alkatú, az elkerülhetetlen amis tudat korlátaiból fakadó sajátságokat tehát nem eszményíthetjük, jogoultságukat – az aktualizálás szándékával – semmiképp sem igazolhatjuk. De tudnunk kell, hogy Szilveszter – s részben Petőfi – nem emelkedhetett fölül zeken az antinómiákon, s küldetésének értéktartománya is csak velük összenódva bontakozhatott ki. Az apostol hőségének magános küzdelme – elháríthatatlan bukásában, illúziói és ebből származó magatartásbeli torzulásai ellenére a fejlődés történelmi szükségszerűségét képviseli, törekvéseivel a jövődő valóságos esélyeit anticipálja. Mert Szilveszter „olyan ügyet vállal – és ügyért vállal felelősséget –, mely az összemberi értékek tudatos képviselétét testesíti meg, olyan összemberi értékek képviselétét, melyeket az adott lehetőségek között nem tudott megvalósítani, de melyek mégis az emberiség fejlődésének egyik – humánus – perspektívájába esnek.”³ S az apostoli ügy, a minden ember kiteljesedések – önmegvalósításának – esélyét megteremtő társadalmi szabadság mielőbbi érvényesítése, valóban a nembeli értékek sajátos körülmények közötti szolgálatát jelent. (E meggyőződésünk – ha direkten csak olykor hangsúlyozzuk is – a dolgozat további menetének egészét átfogja és meghatározza.) Petőfi hőségének miszióját tehát nem értelmezhetjük elszigetelten, hanem csak egy hosszú és antinómikus – s miként az apostoli példa mutatja: tragédiákkal teli – folyamat elszakíthatatlan részeként. A Marx és Engels irodalomszemléletét elemző Lukács György megállapítása így a szilveszteri típusú mártírokra is egyértelműen vonatkoztatható: „a Münzerhez hasonló forradalmárok tragédiája éppen attól szükségszerűségtől kapja pátoaszát, melynek értelmében a mozgalom csak ösiesen elbukó kísérleteken és kegyetlenül alapos önbírálaton keresztül juthat el a harc magasabb formáihoz, a győzelem eszközeihez.”⁴

A történelem tehát – előbb-utóbb – igazolja az emberibb holnapért vállalt,

³ Heller Ágnes: Az etika helye a marxizmusban, Érték és történelem, Bp. 1969. 114.

⁴ Lukács György: Marx és Engels irodalomelmélete, Bp. 1949. 57.

a lehetetlent megkísérő áldozatok értelmét. Petőfi azonban – személyes élmények eleven fájdmával – azt is tudja: a „nagy lelkek” pokoljárásának gyötrelmeire aligha van, aligha lehet jóvátétel. A pillanat szenvedéseit csak enyhítheti, de meg nem szüntetheti a „hallgató” történelem majdani mozdulásának bizonyossága. S ezért: a szilveszteri sorsot megelevenítő pataknak is „örök fájdalmat nyögnek habjai”...

*

A megváltói sors tragédiája – lehetőségként – már a választott s következetesen képviselt eszmények minőségében ott rejlik. Mert Petőfi hősének ideái, miként látni fogjuk, eleve egy mozdulatlan történelmi helyzet élményeit őrzik, s ezen empirikus alapból ívelnek – spekulatív módon – a „mégis lehetséges” szükségképp ellentmondásos konklúziójához. Az apostoli küldetés objektív antinómikusságát maguk a nagyszabású eszmények is kiteljesedett formában mutatják föl, függetlenül itt attól, hogy Szilveszter – természetesen – ennek nincs tudatában. Mert önnön föl nem adott logikája szerint: e mozdulatlanság csak látszat lehet.

A szilveszteri küzdés ideológiai fedezetének lényegét föl villantó bevezető részek – kiváltképp a 3. fejezet hangsúlyos gondolatai – híven jelzik, hogy Petőfi hősének cselekvésre, heroikus helytállásra sarkalló eszményei eredendően antropologikus és – ezen belül – morális alkattúak. Az általuk vezérelt gondolkodásmód itt is a morálra szűkített „emberi természet” romlásában, gyarlóságában véli fölfedezni a társadalmi konfliktusok létrejöttének egyik elemi indítékát. A valóságos osztályviszonyok így a jó-rossz ellentétévé mitizálódnak, a politikai – forradalmi – küzdelem elsődleges orientáló eszményévé pedig a szolgaság-zsarnokság erkölcstelenségével radikálisan szembeállított szabadság magasodik, amely szintén etikai alapozottságú és célzatú: győzelme az erény diadalát is hirdetné. A „rossz világtörténelmi szerepének” végérvényes fölszámolása Szilveszter leghumánusabb vágyainak egyike, mely valóban az emberiség fejlődésének reális – és ma is csak távlati – esélyeinek övezetébe tartozik, s amely így közvetlen apostoli programként – fájdalmasan utópisztikus. Az erkölcscentrikus forradalmiság szüntelen reménye, hogy a küzdelem eredményeképp immár találkozhat a történelem menete és az emberi tisztaság kiteljesítésének törekvése. S Petőfi – és Szilveszter – tragédiája, hogy ki kell derülnie: a történelem mozgását nem az elvont etikum normái, szép eszményei irányítják. Bár kétségtelen: minden jelentős társadalmi változásnak – mindenképp előtt a forradalmi átalakulásoknak – van konkrét erkölcsi tartalma és vetülete is. (Erény és forradalmiság összefonódása Petőfi szemléletének közismerten lényegi – Az apostol eszmeiségének egészét átfogó – sajátja. E szoros kapcsolat komplex, de főképp a társadalmi lét ellentmondásai által meghatározott indítékrendszerének elemzésére itt nincs lehetőségünk. Csupán utalni kívánunk

arra, hogy a radikális társadalmi cselekvés történelmi jogosultságának – sőt: elkerülhetetlenségének – elvi igazolására a valóban minden emberi tevékenységben megjelenő, minden tudatszférát és objektivációt átszövő erkölcs kínálkozott. Elsősorban azt jelezvén, hogy a história valóságos mozgatóinak fölismeréséig – a korabeli magyar társadalmi viszonyok alapjáról, a történelmi szituáció közvetlen követeléseinek szintjéről – Petőfi nem juthatott el.)⁵

Az erkölcscentrikusság-Szilveszternél – az apostoli küzdés végletes elszigeteltségének szükségszerű következményeképp – a világnép eszményeit és a magatartás normáit egyaránt befolyásoló elvont moralitásba csap át. S az absztrakt erkölcsiség társadalomszemléletének aspektusából a szolga és a zsarnok egyaránt vétkesnek bizonyul, noha gyökeresen különböző módon és mértékben. De a 3. fejezet kulcsfontosságú nagy monológjában Szilveszter – küldetésvállalásának talán legáltalánosabb motívumrendszerét föltárva – nem is tesz semmiféle különbséget az emberek között: a jelen – a stilizált rendi társadalom világa – a kiteljesedett erkölcstelenség birodalma. A szubjektív moralitás vezérelte apostol csak az istenséggé emeltetett Eszményvel tud azonosságot vállalni, és a világ egészével szemben – szükségszerűen – oppozícióba kényszerül: „A föld lakói elfajultanak, – Eltértek tőled, rabszolgák levének... – Rabszolgaság, ez a bűnök szülője, – A többi ennek apró gyermeke. – Ember hajol meg emberek előtt! – Ki embertársának fejet hajt, – Az, isten, tégedet csúfol! – Meg vagy csúfolva, isten, ott a földön, – De ez örökké nem maradhat így, – Dicsőségednek helyreállni kell” (magunk kiemelése).

A szilveszteri antropológikus-morálcentrikus szemlélet – önkörein belül – az apostoli küldetésvállalás feltétlen jogosultságának, a megváltói célok potenciális teljesíthetőségének historiai jellegű igazolására, vagyis a történetiségelv – némiképp Rousseau tanításainak emlékét idéző – érvényesítésére is törekszik. Mert Szilveszternek, ha alapelveiben következetes kíván maradni, kikerülhetetlenül felelnie kell ama – lényege szerint történeti alkatú – kérdésre: a jelenbeli végletes és általános romlottság miként változtatható az erény egyetemességévé, a végzetesen bomlott öntudatú „rabszolgák” miképp teremthetik meg mégis az eszményi szabadság világát. Hogyan alakulhat-csaphat át a totális rossz az ideális jóba?

A választ a fentebbi idézet rejti magában, hiszen gondolatmenete – bár kimondatlanul, csupán sejtetetten – eleve föltételez egy olyan korábbi állapotot, melyben a természetes erkölcsiség, az ösztönös romlatlanság, a fölismert apostoli eszménnyel való naiv-spontán azonosulás jellemezte az emberi magatartást. „A föld lakói elfajultanak”: a viszonyítás alapja kizárólag egy ilyen, esetleg társadalomelőtti, idillien harmónikusnak vélt „aranykor” feltételezése lehet.

⁵ Részletesen elemzi e témát Nyiznyánszki Ferenc a Történetiszemléleti eszmék a reformkor filozófiai gondolkodásában c. kéziratban lévő doktori disszertációjában. E dolgozat konklúziói több esetben is gondolatmenetünk filozófiai előfeltevéseit alkotják. Értékes segítségéért a szerzőnek itt mondunk köszönetet.

Szilveszter tehát – híven a történetiesített morális-antropologikus szemlélet következetesen végigvitt álláspontjához, a megváltói küldetést e gondolatkörben egyedül igazoló konklúziójához – megingathatatlanul bizonyos abban, hogy természete szerint az ember eredendően jó. S ebből fakadóan: magatartása és életvitele ismét erényessé – valóban emberivé – alakítható. Az eszményben megjelenő elvont erkölcsi lehetőség így valóra váltható, – legalábbis – megközelíthető. Fölragyoghat tehát a megcsúfolt istenség vágyott dicsősége, hiszen a szolga újból – s Szilveszter szép meggyőződése szerint immár véglegesen – emberré változhat. „Csupán” elfojtott-elnyomott természetének feledett lényegét kell tudatosítani. Példaállítással, felvilágosítással, a társadalmi viszonyok radikális átforgatásával. De már itt sem feledhetjük: emberré csak a szolga – az elnyomott nép – tehető. A zsarnokok az „elfajulás” aktív oldalát, a romlottság és a törvénytelenég konzerválásának érdekeit testesítik meg, sorsuk beteljesülése ezért egyedül a szükségszerű bukás lehet. Az sem kétséges továbbá, hogy a szabadság és egyenlőség a humanitás elidegeníthetetlen joga és lényegszerű kötelessége, amelynek bármilyen korlátozása természetellenes, ekként: „bűnök szülője”. A zsarnokoktól a „rablott jogokat” a népnek – Szilveszter szerint – vissza lehet, mivel vissza kell szereznie. Amiről kiderül, hogy természetellenes, az nem tartható fenn.

A moralitásra összpontosított szilveszteri ideológia történelem-értelmezésében a társadalom eddigi históriája az erkölcs romlásának – az eszménytől, a szubsztanciától való félelmetes eltérésének – folyamataként tárul elénk. A jelent így a valóság és az eszményekben megtestesülő lehetőség kiáltó ellentéte jellemzi. Ez pedig „örökké nem maradhat így”.

E tarthatatlan ellentét viszont kiemeli a „nagy lelkek” heroizmusának, áldozatvállalásának feltétlen történelmi szükségességét. Az „emberi természet” elnyomott, szégyenletesen megtagadott törvényeit ugyanis csak ők állíthatják vissza jogaikba. A szilveszteri helyzetanalízis és gondolkodásmód szellemében kizárólag ők lehetnek az önnön lényegüket feledő, gyermekké – azaz: öntudatlanná, így manipulálhatóvá – tett néptömegek megváltásának és megváltódásának hivatásszerűen elkötelezett harcosai. A teleologikusnak ítélt történelem céljának, ígéreteinek fokozatos beteljesítői, a fejlődés katalizátorai. Ők, akik azáltal, hogy a „szolgaságban szabadok valának”, az emberiség – teljességgel tehát soha el nem pusztítható – öntudatát testesítik meg. Akik képesek arra, hogy – maximálisan azonosulva a megváltás reményeit nyújtó eszményekkel – megszüntessék önnön partikularitásukat, s a tiszta nembeliséget, a teljes önzetlenséget, a mások sorsával való cselekvő közösségvállalás magasrendű humánnumának példáját képviseljék, kétségbevonhatatlan – bár korántsem problémamentes – nagyságuk egyik tanúbizonyosságaként. Ha a szerelmet – Lukács György fejtegetései nyomán⁹ – a partikularitás megnyilvánulásaként értelmezzük, akkor

⁹ Lukács György: Az esztétikum sajátossága, Bp. 1965. II. 558.

megállapíthatjuk: Szilveszter e tekintetben is folyvást – noha ellentmondásosan, konfliktusok sorát okozva – a nembeliséget képviselő apostoli küldetés mellett dönt. Abban pedig, hogy szerelmét kezdetben hivatásteljesítésének szinte elsőleges motiválójává avatja, ugyancsak a partikularitás megszüntetésének – tragikus következményeket érlelő – szándékát kell látnunk: „Azért törekszem jónak s nagyak lenni, – Nehogy megbánd és szégyeneld, sőt – Ellenkezőleg büszke légy reá, – Hogy engemet barátodnak fogadtál.” A partikularitás gyakorlati, intenzív visszaszorításának természetellenességét azonban – Szilveszter számára is – az ember és a polgár mindinkább kiteljesedő konfliktusa mutatja. Kockázatosságát és veszélyességét pedig – s ennek Petőfi hőse már nem lehet tudatában – a mindennapok világától való elszakadás jelzi.

Az ember partikularitása – megszüntethetetlen. Szilveszternek viszont, ha magánossága és kudarcai ellenére is kitart a vállalt ügy mellett, szükségképp arra kell törekednie, hogy minél kíméletlenebbül elfojtsa önnön partikularitásának érdekszféráját. De e kikérülhetetlen törekvés következményeként – tendenciaszerűen – elveszíti tájékozódóképességét a mindennapi életben, s így szinte megsemmisíti az eszmények és a pillanatnyi valóság szembesítésének lényegi esélyét. Az itt kibomló antiinómia Szilveszter számára: meghaladhatatlan.

A „nagy lélek” erkölcsisége – az elvont moralitás – követhetőségét, hangsúlyozott kívételenségét tekintve, kétségkívül arisztokratikus. (A szilveszteri típusú „nagy lelkek” valamennyien az erény arisztokratái.) De Petőfi hőse – szándéka szerint – épp azért küzd, hogy a töretlen tisztesség a hétköznapi természetességévé váljon. Magánosságát Szilveszter folyvást, emberi módon kényszernek tekinti, társtalansága mégis eszményeinek és magatartásának lényegéből fakad. Mert a pusztá moralitás végleges szigorított elveivel képviselt – hiszen másként nem is képviselhető – elvont eszmények, jellegükből adódóan, képtelenek a konkrét társadalmi vagy privát emberi helyzetek lényegének, követeléseinek pontos megragadására, mivel fogantatásukban sem a konkrét szükségletekből nőttek ki, hanem egy általános fogalmakkal – szabadság, boldogság stb. – minősített ideális állapotnak és a jelen világának radikális szembesítéséből.⁷ (Nem véletlen tehát, hogy az Istentől – a potenciális embereszménytől – való eltérés Szilveszter legmegrázóbb élménye.) Az elvont eszmények így többnyire alkalmatlanok a mindennapi élet árnyalt és autentikus vezérlésére, s ennyiben – egysíki igazságtartalmuk ellenére – végzetesen életidegenek. A folyamatos cselekvés egyedüli lehetséges közegében, a mindennapok világában tehát szinte groteszknak tűnő naivitás, félszég és kiszolgáltatottság jellemzi Szilvesztert. A változó realitás tényeihez való cselekvő alkalmazkodás – a taktika – teljes hiánya: a „nagy lelkek” általánosítható tipológiai sajátja. Szilveszter számos különös gesztusának magyarázatát épp e törvényszerű – az absztrakt eszmék,

⁷ A konkrét és az elvont eszmény fogalmát, a kettő közötti különbségtételt Heller Ágnes értelmezésében alkalmazzuk: Az ösztönök. Az érzelmek elmélete. Bp. 1978. 392–3.

célok és az elvont entuziaszta magatartás tökéletes egységéből eredő – vakság nyújthatja, *Az apostol* több, első pillantásra művészi következetlenséget sejtető jelenete – meggyőződésünk szerint – ebből az aspektusból is értelmezhető. Jegyzőként – például – Szilveszter a feudális hatalom helybeli képviselői ellen lázítja a népet, alapvetően készületlenül éri azonban a megtámadottak magától értetődő védekezése. Nagyszabású – s jellegzetesen elvont eszményeket fejtegető – értekezést ír, de nem ismeri a cenzúra mechanizmusát, sőt: mintha létéről sem tudna. Művének megjelenése – hangsúlyozottan – egy „véletlen pillanatok” köszönhető.

E félszegség egyik példáját Horváth János is kiemeli és – önnön koncepciója szellemében – bírálja: „Mikor elfogják s hiába kéri, hogy családjától elbúcsúzhassék, elátkozza a poroszlókat s egy nagyszerűleg zabolátlan kitöréssel a királyokat. De ezúttal is csak hamis érzelmesség adhat neki igazat. Hisz mindezt előre tudhatta; a hatalom férfias támadásához hozzátartozik a mártíromság tudatos vállalása”.⁸ Szilveszter *jóhiszeműsége*, helyzetfelismerésének tévessége – egyetlen szempontból – valóban föltűnő, hiszen – azt kérvén, hogy szeretteitől búcsút vehessen – a poroszlók privát érzelmeire apellál („Nem vagytok férjek és apák?”), emberiességükre hivatkozik, természetesen: teljességgel hasztalanul. Szilveszter magatartásának ezt a – kétségtelen – ellentmondását Horváth János a mű kiáltó fogyatékoságának véli. Gondolatmenetünk tükrében viszont ez a jelenet is Petőfi jellemábrázolásának messzemenő következetességét bizonyítja. Mert Szilveszter magatartása és eszmerendszere ebben a szituációban szintén megbonthatatlan egységet alkot, gesztusai nem ötletszerűek, hanem ideologikus fogantatásúak, hiszen viselkedésének félszegségét ama meggyőződése, központi elve motiválja, hogy a szolgálivá deformált emberi természet eredendően humanus, *tehát* a poroszlók – végeredményben: a nép fiai – ugyancsak „jó emberek”. Legalábbis: nem lehetnek szívtelenek, s határhelyzetben nem tagadhatják meg a természetes emberiességet rejtő és ennek minimumát igénylő kérését. Szenvedélyes kifakadásának elsődleges indítéka – miként erre már Forgács László is utalt⁹ – távolról sem a „mártíromság” próbatételeitől való félelem – az önfeláldozás elidegeníthetetlenül a szilveszteri magatartás *lényegéhez* tartozik –, hanem az eszme megcsalattatása: az „emberméltóság” elpusztíthatatlanságára épülő ideálok kudarca. S ez a fiaszó a legvégletesebb reakcióra készíti Petőfi hőst, mivel szinte *mindvégig érthetetlen számára, hogy a valóság miért nem követi az eszményt*.

Önnön magatartásának kivételes emelkedettségét Szilveszter – e végletes és többszörösen tragikus szituáció legelső pillanataiban – a megtévesztett szolgálknak tekintett poroszlókra is kiterjeszti, s ez az illuzórikus – bár kétségtelenül „nagy lélekre” valló – általánosítás korántsem a rendkívüli megrázkódtatás

⁸ I. m. 482.

⁹ Forgács László: Ünnepek után, Bp. 1960. 131.

előidézte átmeneti zavarodottság tünete csupán, hanem – számunkra – egyben az apostoli szemlélet lényeges tipológiai sajátosságának adekvát kifejezője. Mert indirekt módon arról tanúskodik, hogy az elvont moralitás igényeinek, követeléseinek és ítéleteinek mértéke – függetlenül a társadalom konkrét erkölcsiségétől és értékrendszerétől – kizárólag önmaga lehet. S e reprezentatív erkölcsiség némely normájának másokra való – mint látni fogjuk: elkerülhetetlen – kiterjesztése, miként ezt szélsőséges formában Szilveszter irreálisnak bizonyuló kérése mutatja, törvényszerűen a hamis emberismeret, a téves helyzetértékelés megnövekedett lehetőségét rejti magában.

Petőfi hőse tehát akkor van igazán elemében, amikor – kivételes pillanatokra – a valóságban is zavartalanul és tökéletesen kiteljesedhet az elvont eszmények iránti entuziazmus és a „nagy lélek” lenyűgöző – ám a mindennapok (a praxis) világa fölött szárnyaló – ethosza: a magános elmékedések fölfokozott ihletettségében, az Istennel való társalgáskor és a moralitás példájának maximumát igénylő végső nagy határhelyzetekben.

Szilveszter eszménykultusza, ideáinak általánossága, elvontsága – az apostoli magatartás ebből fakadó félszége – és a műben megjelenített társadalmi körülmények elmosódottsága között kauzális kapcsolat rejlik. Mert konkrét elveket és törekvéseket csak objektíve körülhatárolt osztálybázis talajáról, a társadalmi mozgásokban elevenen kifejeződő, valóságos érdekviszonyok fölismerésével lehet kialakítani. (Petőfi radikális forradalmi elképzeléseinek, társadalomszemléletének elvontsága és eklektikussága is voltaképp abból ered, hogy nincs olyan osztály vagy réteg, melynek konkrét érdekeit – e messzire mutató ideákkal – képviselhetné.¹⁰) A történelem mozgásának perspektíváját – a maguk általánosságában – kibontó elvont eszmények így nemcsak kifejezik, hanem folyvást újra is termelik Szilveszter elszigeteltségét. E magánosság pedig szüntelen létrehívja az elvont moralitás és a plebejus forradalmi elkötelezettség – lényege szerint – antionómikus egyeztetési kísérleteit. Mert a kiteljesedett szubjektív erkölcsiségű és a következetes népföradalmári magatartás – motivációjuk különbségéből eredően – gyakorlatilag szinte összeegyeztethetetlen. (E két ellentétes magatartásminőség együttlétezése arra is utal, hogy Szilveszter egyszerre képviseli március 15-e népföradalmár Petőfijét és a kudarcokra, a fokozatos elszigetelődésre a moralitás példájával válaszoló Petőfit.) Szilveszternek azonban, ha cselekedni kíván, össze kell hangolnia magatartását és eszményvilágát. De ezt az egyeztetést – alábbi gondolatmenetünk konklúziójára utalva – csak egy végtelenen ellentmondásos hipotézis kerülő útjain teremtheti meg.

„A föld lakói” – Szilveszter legmélyebb meggyőződése szerint – „elfajultak”: szabadságukkal együtt az esendő emberek önbecsülésüket és tisztességüket is elveszítették. A megbomlott öntudat világában Petőfi hőse csak önmagából meríthet küzdelméhez erőt. Vagyis: a végtelen elszigeteltség – a hivatás-

¹⁰ Vö. Nyizsnyánszki: i. m.

szerűen vállalt forradalmi tevékenység konkrét elveit, a magatartás ethoszának társadalmi oldalát, a *legalitást* kibontakoztató és erősítő közösségi háttér totális és maradandó hiánya – szükségképpen önnön moralitásának belső tartalékaira utalja az apostoli küzdelmet. A rendkívüli áldozatokat követelő helytállás egyedüli fedezetét az eszmék igazságába vetett hit rendíthetetlensége, a nembeli értékeket képviselő *szubjektív erkölcsiség* alkothatja, amely tehát Szilveszter cselekedeteinek irányításában kényszerűen hegemón szerepet kap. (A *moralitás* és *legalitás* kulcsfontosságú kategóriáját, mint az erkölcs két oldalának – a társadalmisághoz és a nembeliséghez való kapcsolódásának – fogalmi kifejezőjét, Heller Ágnes értelmezésében alkalmazzuk.¹¹) De így megváltói-forradalmi küldetésének teljesítésekor, a megalázottak és elnyomottak sorsával azonosságot vállaló cselekvésben Szilveszter számára – elvileg – valóban mindössze egyetlen esély kínálkozik: saját moralitásának potenciális kivetítése azokra, akikért küzdelme folyik. Legalábbis föltételeznie kell, hogy magatartásának vezérlő ideái és normái már a jelenben paradigmaticusakká válhatnak, hogy emberi tartása – reális példát nyújtván – követésre talál. (Nem feledhetjük: Szilveszter – mai fogalmakkal definiálva – folyvást az öntudatos személyiség, a kifejtett individualitás, a tökéletes erény világának társadalmi méretű megteremtéséért küzd, de e valóban nagyszabású – ma is aktuális – cél valóra válásának feltételét „csupán” az emberi természet erkölcsi arculatának átalakításában láthatja, s így eleve nem juthat tovább az elvont szabadság–zsarnokság–szolgaság jobbára etikai alapozottságú és indíttatású szembeállításánál. Forradalmi programjának közvetlen célja voltaképp a „bűnök szülőjének” ítélt szolgai magatartás megszüntetésére koncentrálódik, pontosabban: szűkül.) „Kirekesztőleges” reménye a dermedtnék és kietlennek ábrázolt jelenben egyedül az lehet, hogy a nép – a felvilágosítás, a személyes példaállítás katartikusnak vélt ereje, ekként szinte spontán megváltást kínáló szerepe folytán – fölismeri helyzetének tarthatatlan embertelenségét. Ráébred a teljes szabadság és egyenlőség elvesztéséből fakadó megalázottságára, szenvedésének e kiemelt fontosságú, csaknem kizárólagos érvényűvé emelt forrására, és – az apostoli evolúció menetéhez és végkifejletéhez némiképp hasonlóan – levonja a radikális változtatás egyedül következetes konzekvenciáját. E szükséges, a megváltói küldetés vállalásához nélkülözhetetlen remény (valójában persze: illúzió) eszmei alapját pedig az emberi természet eredendő és elpusztíthatatlan tisztességének, szabadságra és egyenlőségre hivatottságának, predesztinációjának törvényszerűen kibontakozó hipotézise alkotja. Szilveszter így – eszméi és szándékai szempontjából – éppen a szituációnak megfelelően gondolkodik, hiszen azzal, hogy törekvéseinek fedezetét a föltételezett emberi természet általános törvényeiből és egy múltbeli – az ideálok és a valóság spontán összhangját megtestesítő – állapot fikciójából építi föl, a végső cél elérésének lényegi feltételét, a szabadság iránti egyetemes szükségletet

¹¹ Heller Ágnes: Az aristotelesi etika és az antik ethos, Bp. 1966. 18–9.

leleve jelenvalónak tekintheti. Vagyis: Petőfi hőse rendületlenül bizonyos abban, hogy lappangó, elnyomott, de – a főntebbiek értelmében – redlisan létező igények valóra váltásáért küzd. Emaz elfojtott igényeket mindenekelőtt tudatosítani kell – ez a „nagy lélek” elsődleges feladata.¹²

A „nagy lélek” magatartása, erkölcsisége – miként korábban láttuk – *objektíve* arisztokratikus, kiválasztottságának Szilveszter is messzemenően tudatában van. Küldetésének tulajdonképpeni teljesítésekor viszont – s épp a cselekvés pusztá vállalhatósága érdekében – önnön példáját elvileg mégis általánosíthatónak kell ítélnie, hiszen az emberi természetben rejlő esélyek és az apostoli magatartást vezérlő ideák – a mű sugallata értelmében – *szinonimákként* értelmezhetőek. (Az itt föltáruló antinómia léte akkor sem kétséges számunkra, ha látjuk és hangsúlyozzuk: Petőfi és hőse ennek *így* nincs – nem is lehet – tudatában.) Ez az ellentmondás tehát abból ered, hogy Szilveszter az elvont ideávilág és moralitás követelményeit egyeztetni próbálja a valóságos körülményekkel, cselekvése sikerességének reményében. E tiszta szándék azonban kudarcok sorozatához vezet, hiszen a szép, de elvont ideák – lényegükből fakadóan – nem találkozhatnak a megváltandó tömegek pillanatnyi, konkrét szükségleteivel, az apostol nagyszabású célja végzetesen elszakad az elérés komplex – közvetlen és közvetett – feltételeinek megteremtésétől. S az *így* kibontakozó, mind teljesebbé váló elszigetelődés nemcsak Szilveszter, hanem Petőfi válsághelyzeteinek s lényegi tényezőjét alkotja.

Szilveszter azonban – Petőfivel ellentétben – nem módosítja eszményeit és törekvéseit, s e változatlanág nem csupán a szubjektum karakterének függvénye, hanem az ábrázolt társadalmi körülményeknek is, miként erre a későbbiekben még visszatérünk. A kudarcokat követő szembetűnő korrekciók mindenekelőtt a küzdés módszereinek övezetét érintik, de a felvilágosítás változatai és a zsarnok elleni merénylet *egyaránt* az elvont ideávilághoz törvényszerűen kapcsolódó metódusok körébe vonhatók. A nép felvilágosítása, a lázító könyv kiadása és a királygyilkosság – eszmei hátterét és a hozzá fűzött reményeket ekíntve is messzemenően problematikus – kísérlete tehát, mint módszerek, genetikailag azonosan függenek össze a megváltói ideákkal. Első kudarcra után Szilveszter ezt a tanulságot vonja le: „Szegény, szegény nép, mint sajnálom őt. – S ha eddig küzdtem érte, ezután – Kettős erővel fogok küzdeni!” Petőfi hőse az ideálokat továbbra is maradéktalanul érvényeseknek tartja, változtatni célpviseletük intenzitásán kíván. Miként a cselekmény mutatja: valóban mind elszántabban, egyre fanatikusabban ragaszkodik a kítűzött eszmékhez és az eredeti célokhoz. S minél következetesebben és heroikusabban kötődik hozzáuk, annál távolabb kerül a tömegektől, annál kiszolgáltatottabbá és magánabbá válik – ez a tragikus antinómia az elvont elvekre alapozott küzdelem

¹² Vö. Nyizsnyánszki: i. m.

zsákutcába futásának, fokozatos talajvesztésének egyik objektív tanúbizony-sága.

Az elvont ideálok iránti rendületlen hűség ugyanis – *Az apostol* számunkra ezt is tökéletesen példázza – törvényszerűen fanatizmusba csap át: az önmagukban igézően csillogó eszmények eredendően jóhiszemű, szelíd és érzékeny lelkű hirdetője – a Fekete Sándor alkalmazta találó minősítéssel – „nemes szörnyetegge” válik.¹² Mert a jelenben megvalósíthatatlan Eszme – következétesen – csak egyre növekvő megszállottsággal képviselhető, Szilveszternek is folyvást nagyobb és nagyobb áldozatokat kell vállalnia – s ami még tragikusabb: vállaltatnia. (Gondoljunk családjának megrendítő sorsára!) Az ilyen típusú ideálókért való maradéktalan helytállás etikai fedezetét nem az erkölcs, hanem egyedül a kiteljesedett moralitás alkothatja. S ekként: a mordál és terror – amennyiben a szubjektív erkölcsiség radikális társadalmi célokkal és cselekvéssel társul – egymást feltételezik. Szilveszter ezen aspektusból is Rousseau tanítványa, de Robespierre szellemében. Az „grény és terror” félelmetes programja – miként a mű cselekményének zárótételei mutatják – korántsem idegen Petőfi hőségének eszméitől és magatartásától. A hosszú rabságból kiszabaduló és a társadalmi viszonyok változatlanságára rádöbbenő, fejlődést nem tapasztaló Szilveszter kétségbeesett kifakadása már a terror elkerülhetetlenségének logikáját előlegezi, szinte elvi igazolását nyújtja: „Hiába volt hát annyi szenvedés, – Hiába annyi áldozat, – Mit a magasztosabb szívek hozának – Az emberiségnek? haszontalan – Minden törekvés, minden küszködés? – Az lehetetlen, százszor lehetetlen! – E gondolatra megerősödék, – Fölgyuladt benne a kihamvadó tűz, – Görnyedt fejét az ég felé emelte, – A roskadt aggból izmos ifju lett, – És homlokán rejtélyes szándok ült, – Merész nagy szándok, elhatározás, – Melytől egy nemzet vagy talán – A nagyvilágnak sorsa függ” (magunk kiemelése). Vagyis, az eszmény és valóság nem csökkenő távolsága Szilveszter számára immár pusztá abszurditás, olyan felfoghatatlan képtelenség, mely ellen mindenképp és haladéktalanul tiltakozni kell: az ideálok igazságát, a küzdelem s az áldozat hasznosságát mégis bizonyító cselekvéssel. S így szükségszerűen jut el ama – körvonalai-ban is jól sejthető és Rousseau *Társadalmi Szerződés* című művének egyik konklúzióját idéző – meggyőződésig, hogy az embereket, a népet *kényszeríteni* kell valamiképp az eszme követésére, szabadságának kivívására, elrablott jogainak visszaszerzésére, ha az igazság egyértelmű felmutatása, a felvilágosítás programja teljességgel eredménytelennek bizonyult. Az elvont ideák iránti entuziazmus, a tiszta moralitás másokra való kiterjesztése ekképp vezet a terror jogosultságának – sőt: elkerülhetetlenségének – kényszerű vállalásáig. A király elleni merénylet feltételezett sikerének sokkoló, azonnali reakcióra és választásra készítő hatásától Szilveszter egy forradalmi szituáció kialakulását reméli – egyedül ezt remélheti.

¹² Fekete Sándor: Petőfi romantikájának forrásai, Bp. 1972. 108.

Az apostoli gondolkodás logikája végeredményben itt is *ugyanaz*, mint korábban a felvilágosítás programjának teljesítésekor: önnön példájának általánosíthatósága, a magános igazságtevés mozgósító, spontán megváltó erejébe vetett – illuzórikus – hit. Ismét azt tanúsítva, hogy a terror a szilveszteri magatartás és eszmerendszer eredendő, *immanens* lényegéhez tartozik. (Szilveszter fanatizmusa – erre aligha kell részletesebben kitérnünk, mivel annyira nyilvánvaló – *gyökeresen* másképp ítéendő meg, mint a későbbi – vagy akár mai – terroristák elvakultsága. Amikorra ugyanis kialakulnak az osztályharc szervezett formái és e küzdelem tudományos alapozottságú, a történelem mozgásának lényegét autentikusan megragadó elméleti fedezetei, a tömegek konkrét szükségleteitől mereven elforduló, az elszigeteltséget és a magános akciók útját *immár választó*, ideologikus fogantatású terrorizmus – veszedelmesen naiv utópiáival – *határozottan* és *egyértelműen* negatív jelenséggé válik.) Petőfi magános hőse azonban a szervezett – tömegebázison alapuló – küzdelmet *éleve* nem választhatja, a lehetséges eszközök körét – és végső soron: eszményeinek minőségét – meghatározó társadalmi helyzet korlátait át nem lépheti, a „nagy lélek” tevékenysége is kíméletlenül alá van vetve a történelem objektivitásának. Szilveszternek – ha kitarthat céljai és eszményei mellett – a magános helytállást és ennek következményeit *kell* vállalnia. *Történelmileg szükségszerűen* téved tehát, amikor előbb a felvilágosítás, majd pedig a terror útját választja. Mert Szilveszter – Rousseau és a jakobinusok sajátos társadalmi körülmények közé kényszerülő tanítványaként – *még reménykedhet* abban, hogy merényletének sikere valóban fölírja az embereket, s az erény terrorja megteremtheti az erkölcs respublikáját. Pontosabban: már csak *ebben* reménykedhet.

Tették sikertelensége egyben arra is utal, hogy Petőfinek e téren nincsenek illúziói: gyökeres társadalmi változásokat egyedül a forradalomtól remél. S tudja, forradalmat – a történelem ellenében, a história „csöndjének” periódusában – a „nagy lélek” sem képes kirobbantani. De a mű végkifejletének pátosza mindenekelőtt azt hirdeti, hogy hősének elszánt küzdelme még bukásában sem lehet hasztalan, eljön az idő, amikor „világszerűekké” válnak Szilveszter eszméi. Végső akcióját is messzemenően megérti, mély együttérzését ekkor sem tagadja meg tőle. Szilveszter ugyanis *ezzel* vitte következetesen végig föloldhatatlan ellentmondásait. S ezzel teljesítette ki az eszméiben és magatartásában rejlő esélyeket. Mert megrázó halálában a pozitív eszményekért küzdő moralitás maximumát nyújtotta: az élet és az ideálok maradéktalan egységének – a jövő számára – valóban mércét állító példáját. Ennél többet – helyzetéből fakadóan – semmiképp sem tehetett. De később – előrehaladván a történelemben, a társadalmi valóság megismerésének és átalakításának kölcsönhatásos folyamatában – épp *ezért* kellett a Szilveszter által is képviselt forradalmiságtípus eszményeit és magatartásnormáit meghaladni ahhoz, hogy az apostoli küzdelem súlyos antinómiái föloldhatóak legyenek, s az elnyomottak harcaiból *valóban* kibontakozhassanak egy gyökeresen új távlatokat nyitó, emberibb rend körvonalai,

reális ígéretei. Másképp fogalmazva: Szilveszter nagysága számunkra megfeleltethetetlen. E nagyság érvényesülésének konkrét módja azonban – történetileg közvetlenül meghatározott lévén – már nem válhat paradigmatickussá. Szilveszter alakjának és törekvéseinek ellentmondásossága példájának e hangsúlyozandó kétarcúságában is elevenen megnyilvánul.

A magánosan küzdő hivatásos forradalmár sorsát „a nyomor és az erény” összetartozása kíséri, végzetessé – tragédiák közvetlen okozójává – növekvő egzisztenciális kiszolgáltatottságát Szilveszter mindvégig képtelen megszüntetni vagy – legalább – enyhíteni. A totális társalanság és a megváltói küzdés hivatászerű teljesítése föloldhatatlan ellentmondáshoz vezet: az intenzív forradalmári tevékenység, miként Petőfi hőse világosan látja, egész embert, feltétlen és maximális odaadást követel, a szituáció e fölismert szükségletének kielégítése viszont mérhetetlen szenvedéssel jár, az elbukást sietteti – a fanatizmus végleteit igényli. (Ez a rendkívüli veszélyeket rejtő ellentmondás majdan akkor oldható föl, amikor a hivatásos forradalmár mögött szervezett tömegek állnak. A forradalmi párt egyik funkciója ugyanis épp az, hogy – amint ezt *Mi a teendő?* című művében Lenin részletesen kifejti¹⁴ – védje és elartsa a hivatásos agitátorokat.) Szilveszter csak az erény – vagyis a szubjektív erkölcsiség – imperativuszainak megtagadásával, küldetése föladásával szüntethetné meg dermesztő egzisztenciális bizonytalanságát. A dehumanizálóan rideg, lényegszerűen életidegen aszkézis elkerülhetetlen vállalása tehát – tendenciaszerűen – éppúgy az apostoli magatartás tipológiai sajátságainak, objektív szükségleteinek körébe tartozik, mint az elvont eszmények iránti entuziazmus és a fanatizmus.

Az életélvezet önfeledtsége azonban korántsem teljességgel és eredendően idegen Szilveszter érzelmvilágától, racionalizált igényeinek és vágyainak tartományától: a személyiség fokozatos önredukciója nála az Eszme szolgálatának való alávetettség – kényszerűen elfogadott – következménye. De az elemi életértékek, a foglalatukká magasodó tiszta szerelem megtagadása már a legelső választási szituációban is olyan konfliktust hív létre, amely – szemléletminősítő eszmei háttérét tekintve – magában rejtja a rigorózus küldetéstudat sugalmazta pillanatnyi döntés („maradj magad boldogtalan”) megváltoztatásának lehetőségét: „Az ember nemcsak polgár, – Egyszersmind ember is; – Mindig másoknak éljen-e – És sohase magáért?” Küldetésének teljesítése, mint láttuk, a polgárlét egyeduralmát, a könyörtelen következetességű, a szerelemvágy (s ami itt ezzel egyenlő: a boldogságigény) radikális és végleges elfojtását is magába foglaló aszkézist, az eszme szolgálatában való maximális föloldódást, a személyiség ilyen irányú homogenitását követelné. Szilveszter egyik jellemző fontosságú specifikumát viszont épp az alkotja, hogy e területen – s egyedül itt! – tiltakozik, majd föllázad hivatásának eme fölismert szükségszerű követelménye ellen. Vállalja tehát – tudatos döntéssel – szerelmét, a benne testet öltött

¹⁴ Lenin válogatott művei, Bp. 1977. I. 193–7.

életideálokat, s ekkor még – hangsúlyozzuk – *nem is sejtheti*: többé vissza nem vont, mert *mindvégig* helyesnek ítélt választásával tragédiák sorozatát okozza. (E dermesztő és kegyetlen folyamat a későbbiekben *ezért* jelenik meg számára a kiszámíthatatlan és érthetetlen *végzetszerűség* látszatában: „Oh ég, isten! mivégre alkotál? – Miért nem hagytál ott a semmiségben, – Amelybe lelkem testem visszavágy? – Vagy embernek miért teremtél – És miért adál családot...”) Mert a választásra készítő helyzetben Szilveszter még *csak* azt tudhatta: a *polgár* érdekszférájának, a „közjó” apostoli–forradalmári – szolgálatának kíméletlen hegemoniája súlyosan megcsonkítja a *teljesség* – konkrét lehetőségekhez szabott – befogadására, minden képességének kibontakoztatására hivatott *személyiséget*. Az individualitás másik – s elidegeníthetetlen – részének, tehát *az ember* igényvilágának, életértékek iránti el nem pusztítható szükségleteinek totális föláldozása messzemenően *természetellenes*, ekként – még e nyilvánvaló kényszerhelyzetben is – elfogadhatatlan. Hiszen: „Az ember nemcsak polgár, – Egyszersmind ember is...”

Az *ember* és *polgár* konfliktusa Petőfi kései költészetének egyik – ideologikus tartalommal telítődő – alapélménye. Itt semmiképp sem vállalkozhatunk e kérdéskör részletesebb áttekintésére, reális lehetőségünk mindössze ideológiai vetületének jelzésére nyílik. Az embert minősítő *teljességvágy értékké váló emelése* – a felvilágosodás filozófusainak (pl. Rousseau) elveit idézven – az *eszmények szférájában tanúsítja, hogy Petőfi sohasem tette igazán magáévá a robespierré-i vagy Saint-Just-i askézis életideálját. De a polgár törekvéseinek és erkölcsi normáinak történelmi példáját számára mégis a jakobinus vezéregyéniségek közvetítették, s e hatás korántsem véletlenszerű, hiszen a polgári forradalom objektív céljait – miként erre legutóbb Heller Ágnes figyelmeztetett¹⁵ – a *citoyen enthuziazmus illúzióival lehetett a legkövetkezetesebben képviselni. A személyiség sokoldalú kiteljesítésének igénye viszont összeegyeztethetetlen a jakobinus forradalmiság polgáreszményével. (S ez az eszmény Petőfi világnézetében tulajdonképp olyan funkciót tölt be, mint a jakobinusoknál az antik köztársaság ideálja.¹⁶) Petőfi folyvást újravállalta a polgárelvet, s az ember érdekszférájának követeléseit – bár teljességgel sohasem adta föl – ismét és ismét visszaszorította. A költő azonban tudta – s ebben meghaladta a jakobinus magatartásideált –, hogy az emberi igények megtagadásával *redlis értékeket* veszített el.**

Az *apostolt* ihlető meggyőződés szerint a fölismert igazságtalanságú, ezért radikálisan elutasított erkölcsű és értékrendű társadalomban a *polgár* – ha „nagy lélek” – csak forradalmár lehet. A *polgár* – a „világszellem” küldötteként, a fejlődés bizonyosságának hírnökeként – a *mában küzdve a holnapot reprezentálja. A polgár célja és szükséglete: a mások társadalmi fogantatású szenvedésének*

¹⁵ Az ösztönök. Az érzelmek elmélete. 385.

¹⁶ A jakobinus ideológia eme övezetének *valódi* tartalmára már Marx rámutatott Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája c. művében: MEM VII. 105–6.

megszüntetése vagy enyhítése, a *mások* boldogságának előkészítése, a közösségi feltételek megteremtésével. De Petőfi azt is a szilveszteri út lényegi tanulságaként láttatja, hogy a megtagadott társadalomban magános helytállásra kényszerülő személyiség – mivel az ember *természete szerint* nemcsak *polgár* – önmön boldogságát nem érheti el hivatásának maradéktalan teljesítésével: a közösségi küzdés nem lehet az önmegvalósítás kizárólagos eszköze. (Petőfi kései lírájában az *ember övezetének* jelentősége fokozatosan megnövekedik, s e folyamat egyik motívuma abban rejlik, hogy a radikális társadalmi cselekvés mind súlyosabb konfliktusokat robbantott ki, a *költőt a teljes elszigetelődés veszélye* fenyegette.) Én-jének emberi része tehát arra készíti Szilvesztert, hogy a szigorú időbeli korlátok közé szorított élet pillanatnyilag is kibontható értékeit ne veszítse el. A boldogságellenesnek ítélt társadalomban viszont a személyiség emberi követelése, kielégítésük esélyei szükségképp a magánélet (a „kis világ”) szférájába kényszerülnek. A szerelem ezért több itt – s Petőfi életében – önmagánál, ezért magasodhat a személyes boldogság (és a megtagadott társadalomban: a boldogság) kizárólagos forrásává, a jelenben képviselhető életértékek egyedüli inkarnációjává. Az „elfajult” társadalomban ugyanis az igazi – mély és intenzív – szerelem mindig magában rejtheti – Ancsel Éva szavaival – „a teljesség iránti nosztalgiát”.¹⁷

S nem feledhetjük: Petőfi hőse *emberként és polgárként egyaránt tagadja* a rendi társadalom világát. Hiszen a vagyoni különbségekre, születési kiváltságokra épülő társadalomban a földesúr leányának és a nincstelen jegyzőnek beteljesült szerelme az érzelmek természetességével hirdeti az *egyenlőség* természetességét. Goethét idézve: az „annyit érsz, amennyid van” uralkodó törvénye helyébe hangsúlyozottan és méltó módon az „annyit érsz, ami vagy” szép elvét állítja.

Az *ember és polgár* érdekszférája azonban – miként Petőfinél – Szilveszter életében is eszmei-erkölcsi alapozottságú hierarchiába illeszkedik. De a *polgár-
lét* történelmi reményeken nyugvó preferenciája semmiképp sem jelenti azt, hogy hivatása teljesítése érdekében Szilveszter *tudatosan* (vagyis a lehetséges objektív következmények mérlegelésével) föláldozza családját. Szeretteinek tragikus pusztulása tehát számunkra nem azt tanúsítja, hogy az apostol „erkölcsi bénaságban szenved”.¹⁸ Mert nyilvánvaló: tetteinek objektíve várható következményei – az elvont eszmények iránti entuziazmus lényegéből fakadóan – szükségképp szinte mindvégig rejtve maradnak előtte. Sőt, épp ideái fedezetében remélhette: küldetésének végigvitele és az ember igényvilága már a jelenben összeegyeztethető, ha harmóniájuk nem is teremthető meg. Vállalt ügyének teljes győzelmét – a *szólszám*-metafora értelmében – csak a messihi jövőtől várhatja, de *töretlen* ama meggyőződése, hogy a diadalhoz vivő folyamatnak

¹⁷ Ancsel Éva: Szerelmek és emberi teljesség, Töredékek az emberi teljességről, Bp. 1976. 140.

¹⁸ Horváth János: i. m. 481.

már a jelenben el kell kezdődnie, a polgár küzdelme már *most sem lehet* reménytelen: a szerélem vállalhatóságának alapját eme ideologikus háttérű hit teremti meg. Vagyis: áldozatokat követelő kiszolgáltatottságát Szilveszter csupán pillanatnyinak ítélte, küzdelmétől egzisztenciális helyzetében is fordulatot remélt. (Holott tudjuk: e létbizonytalanság megszüntethetlensége az apostoli küldetés törvényszerű konstituense.) A *polgár* – illuzórikus – jelenbeli törekvéseinek kudarca a küldetéseljesítéstől elválaszthatatlan *emberi* szándékokat is az utópiák világába utalta – a legkegyetlenebb módon. Reményeiben tehát *totálisan* megcsalatottá kellett válnia.

A börtönben sínylődő Szilveszter – megálmolván kedvese halálát – elátkozza eszményeit. E félelmetes, lélektanilag motivált jelenet – egyéb tanulságok mellett – híven mutatja a súlyos és konkrét veszteségekkel szembesített elvont ideálok valóságos törékenységét. S ama sajátságukat is fölillantja, hogy csak fanatikussá növekvő szenvedélyességgel képviselhetők. De amikor ez az entuziazmus más irányú szenvedélyeket sért, az eszmények elutasítása legalább annyira végletes, mint vállalásuk. Az elvont eszmények képviselője – lényegi sajátságként – nem ismeri a „mesotes” harmóniáját. Számunkra azonban – itt és most – lényegesebb az, hogy Szilveszter újravállalja küldetését, s küzdelme végkifejletében még szélsőségesebb módon teremti újra a hivatásteljesítést korábban is jellemző ellentmondásokat. Arról tanúskodván, hogy a kibomló antinómiák Szilveszter számára – *meghaladhatatlanok*.

*

Tudjuk, *Az apostol* megírására – közvetlenül – sorsának talán legsúlyosabb megélt antinómiája ihlette Petőfit: a nép cserben hagyja, ezzel megfeszíti az érette küzdő apostolokat-forradalmárokat. A műben objektiválódott ellentmondások többségét a költő – a hazai társadalmi valóság alapjáról – *nem haladhatta meg*. De Szilveszter küldetésében és alakjában híven, szintetikus módon ábrázolta a rendiség világában küzdő, ám céljaiban még a polgári társadalmat is meghaladó korán jött forradalmár történelmileg objektív ellentmondásainak sajátos rendszerét, circulus vitiosusba futó eszméit és törekvéseit. *Az apostol* egyben a költő korábbi reményeinek korrekcióját is magába foglalja. Mert – miként Pándi Pál hangsúlyozza – Petőfi belátja: „lassan változik a világ”, s így félreérthetetlenül szakít ... a „nagy lélek”-koncepcióhoz kapcsolt illúziókkal.¹¹ Történeti és gyakorlati-politikai érzéke folytán fölismerte, mit lehet és kell a jelenben tennie, de eközben tudván tudta: a história fejlődése, az emberi-társadalmi *szabadság* kibontakozásának perspektívája nem zárul le a pillanat küzdelmeivel. S e tiszta meggyőződésből sugárzó történetfilozófiai reményt – hiszen reális alternatívánkat képviseli – nem engedhetjük illúzióvá válni.

¹¹ Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon, Bp. 1972. II. 283.

**ANTINOMIES DE SZILVESZTER
(CONTRIBUTIONS À L'INTERPRÉTATION DE L'APÔTRE)**

L'Apôtre (=Az Apostol) est l'une des oeuvres les plus importantes et les plus discutées de Petöfi. En effet, le comportement de Szilveszter, ses idéaux et ses actes sont caractérisés par des contradictions insolubles. L'auteur se propose de mettre en lumière la nature et les causes de ces contradictions. Szilveszter, dans un sens très général, représente une variété particulière du type de révolutionnaire venu trop tôt ce qui explique le caractère antinomique de sa figure et l'échec tragique de sa mission. Et pour Szilveszter, ces antinomies sont impossibles à dépasser. La lutte solitaire du héros de Petöfi est guidée par les idéaux abstraits, son comportement déterminé par un enthousiasme fanatique et par des normes morales subjectives qu'il suit inconditionnellement. Ainsi sa rupture d'avec le monde de tous les jours, seul domaine possible de l'action continue, est inévitable. L'échec de Szilveszter est ainsi la conséquence des erreurs historiquement nécessaires. Malgré ses illusions, sa lutte héroïque proclame le caractère irréversible de l'évolution et annonce les chances réelles de l'avenir.

„MALOM A POKOLBAN...”

Vörösmarty nagy költeményét első kritikusaiktól, Jancsó Benedektől fogva Babitsig¹ körüllengi az irracionális, a „szent örület” gyanúja: holott nem csupán az egyik legszebb, hanem az egyik legszigorúbb szerkezetű, leglogikusabb magyar vers is. A „homályosság”, irracionális vádjához gyakori érvül szolgált a fejtegetésünk alapjául szolgáló sor is, amely Riedl Frigyes óta izgatja a filológiát, s megoldására számos próbálkozás történt.² Pedig ebben a sorban sincs semmi érthetlenség: csupán kellő szövegkritikai figyelemmel kell végigkísérnünk megszületését.

Az egész versnek sorról sorra való elemzéséről terjedelmi okokból itt le kell mondanunk, s csupán a kritikus sor szöveggörnyezetének elemzésére vállalkozhatunk; annyit azonban így is tisztázunk kell előljáróban, hogy hány kézírata (szövege) ismeretes a versnek, s ezek közül melyik a fogalmazvány, melyik a tisztázat, s főleg: melyik tekinthető közülük hitelesnek.

A legújabb Vörösmarty-kritikai kiadás³ két autográf kéziratát („fogalmazványát”) ismeri a versnek: egyik az MTAK Kézirattárának cím nélküli szövege (K₁), másik a Tomori Anasztáz hagyatékából az OSZK-ba került kézirat (K₂). Az utóbbi azonban – amely fölött már *A' vén cigány* cím is megjelenik – nyilvánvalóan nem „fogalmazvány”, amint a kritikai kiadás nevezi, hanem a némileg javított fogalmazvány tisztázata, hiszen Tomori maga is a „kiigazított” kézirat (=fogalmazvány) „*tisztázott* eredetije” (=autográfja)-ként említi ezt a kéziratot nevezetes emlékezésében, ahol megírja, hogyan alakította át a költő a Pesti Napló kifogásolta sort – *A' megváltó elfordult sírjában – így: Isten sírja reszket a' szent honban.*⁴ (E két autográfon kívül forrásaink szólnak egy Nagy-körösön őrzött legelső kidolgozásról is, ez az adat azonban a kézirat hiányában ellenőrizhetetlen.)⁵

¹ Vö. Fővárosi Lapok. 1882. 69. sz. 441. Babits Mihály: A férfi Vörösmarty. Irodalmi problémák. Bp. 1917. 152–154.

² Vö. Hatvany Lajos: *Ady világa. Isten könyve. I. Találkozás Istennel.* Wien. é. n. 19. Bory István: „A vén cigány” egy sorához. It 1960. 364–366.

Sarkady Sándor: *Mi zuhog mint malom a pokolban?* ItK 1965. 83–86. Áfra János: *Malom a pokolban.* (Még valamit a Vén cigány vitatott verssorához. ItK 1966. 384–185.)

³ Vörösmarty Mihály összes művei. Szerkeszti Horváth Károly és Tóth Dezső. – Kisebb költemények III. Sajtó alá rendezte: Tóth Dezső. Bp. 1962. A továbbiakban: VÖM III.

⁴ Tomori Anasztáz: *Emlékezés Vörösmartyra.* (Kivonat naplóból) Nemzet. 1886. 221. sz. (aug. 1.) 21.

⁵ Vö. VÖM III. 576. Törös László, a nagyköri Arany János Múzeum ny. igazgatója 1976. III. 18-án kelt levelében kéresemre ezt írta: „Gyulai Pálnak igaza volt a Vén cigány-nyal kapcsolatban. Én még láttam itt a töredékét, *rendkívül reszketős írással.* Ez a kézirat, minthogy nem Aranyra vonatkozott, itt maradt a nagykönyvtárban, üveges szekrényben. Persze, a könyvek jelentős részével együtt elpusztult [ti. a II. világháborúban].” Érdemes itt még megemlí-

Az utóbbi autográf tisztázattal szemben (amelyet Tomori szemtanúsága szerint a költő maga hagyott jóvá) a kritikai kiadás a Pesti Naplóban 1855. jún. 28-án megjelent szöveget vette alapul. Kérdés: jogosan-e?

A három szöveg – K₁, K₂ és PN. – egybevetése azt mutatja, hogy a kinyomtatott változat a tisztázattól (K₂) részint visszatért az eredeti fogalmazványhoz, részint új megoldásokat keresett. Így került a PN-ban *zokog* a kéziratokban található *zuhog* helyére, amelyet Bory a „szedőterem ördögé”-nek tulajdonított.

S ha csupán ez az egy eltérés mutatkoznék a kéziratok szövege s a Pesti Napló közlése között, valóban gondolhatnánk sajtóhibára. De itt többről, másról van szó.

A 41–42. sor pl. a tisztázatban így található:

Mintha újra hallanók az első
Száműzöttnek ‹fennhangzó› lázongó keservét;

A fogalmazványban:

Mintha újra hallanók a pusztán
Az első ember ‹bujdokló› fült nyögéseit

A Pesti Napló szövege ezekkel szemben új megoldást keresett:

Mintha újra hallanók a pusztán
A *lázadt* ember vad keserveit.

Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy a *Száműzött* lázongó keserve volt kínos a Pesti Napló szerkesztői számára 1855-ben, mikor ezrével hányódtak a szabadságharc száműzöttei a nagyvilágban. S politikai jellegű változtatások figyelhetők meg a továbbiakban is:

A 43. sor az autográf tisztázatban (ahol szintén található néhány egyidejű törlés és javítás) így olvasható:

A' vad gyilkos botja' ‹zuhanását› ‹suhogását› zuhanását

tenünk, hogy 1976 júliusában Rákosné Ács Klára pszichografológus elemezte az akadémiai kéziratot (K₁), s arra a megállapításra jutott, hogy „Nem ugyanabban az órában írta az első oldalt, mint a többi. Lehet, hogy egy fél nap, lehet hogy egy-két nap vagy egy-két óra a különbség.” Így nem lehetetlen, hogy a K₁ mégis azonos az ősfogalmazvánnyal, amelyből – a kortársak szerint – eredetileg csak az 1–3 versszak készült el. (Vö. VÖM. III, 576). A kritikai kiadás föltételezi, hogy a szentkirályi pusztán keletkezett 1–3. versszak ősfogalmazványát hagyta ott a költő házigazdájánál, s ez került aztán a nagykőrösi ref. főgimnázium könyvtárába, de – mint a sajtó alá rendezők írják – „azt a költemény befejezésének szándékával le is másolta”. (576) Ez voltaképpen nem mond ellent a K₁ grafológiai elemzésének, hiszen az utolsó négy versszakot ezek szerint is valamivel később, otthon írta volna hozzá a költő az újra leírt első háromhoz.

(Ez lényegében azonos a fogalmazvánnyal, ahol így található:

Az ‹első› vad gyilkos botja' zuhanását)

A Pesti Napló itt is eltér a kéziratoktól s új megoldással így kezdi a sort:

Gyilkos testvér botja zuhanását

„A' vad gyilkos”-t ugyanis egyértelműen a Habsburg-hatalomra, a vérengző Haynaura érthette a hazai közvélemény: a „Gyilkos testvér” megfelelt a bibliai Káin és Ábel történetének is s egyben a szabadságharcot és forradalmat is „testvérháború”-vá, polgárháborúvá értelmezhetette.

A többi változtatás látszólag nyelvtani, nyelvhelyességi jellegű; a 45. sor az első kidolgozásban így hangzott:

A' keselyűk szárnya suhogását

A tisztázatban a *suhogás* helyére *csattogás* került, s a Pesti Napló is ezt vette át, de némi nyelvtani módosítással:

A keselynek szárnya csattogását

Ez történhetett nyelvtani pedantériából is: az egyes számú birtokoshoz jobban illeszkedik – persze csak formális szempontból – az egyes számú *szárnya*; de gondolhatunk itt másra is: a többes számú *keselyűk* a kétfejű császári sasra is emlékeztethettek s éppúgy a kivégzettek és elesettek felett felhőző dögmadarakra – míg az egyes számú *kesely* egyértelműbben tapadt a Prometheusz-mondához.

Az is gyakori, hogy a Pesti Napló a tisztázat (K₂) szövege helyett visszatér a fogalmazvány (K₁) szövegéhez; pl. a 63. sorban a fogalmazvány *el fáradi* igéje helyére a tisztázatban *megfáradi* került, de a Pesti Napló mégsem ezt, hanem az előbbi közölte.

Van még egy nyelvhelyességi jellegű változtatás az utolsó versszakban is: a 66. sor a fogalmazványban így hangzik:

Isteneknek ‹legyen rajta› teljék ‹benne› rajta kedve

A tisztázatban:

Isteneknek teljék rajta kedve

A Pesti Napló is ezt tartotta meg, de később Gyulai – bizonyára nyelvhelyességi okból – a *benne* határozószót fogadta el, s ez került a későbbi kiadásokba is.

Az egybevetésekből kitetszik, hogy a Vörösmarty által véglegesnek érzett tisztázat (K₂) szövegén a Pesti Naplót szerkesztő Kemény Zsigmondnak s írói körének szorgalmazására – ha nem sugalmazására – változtatott a költő, részben úgy, hogy visszatért az első kidolgozáshoz, részben új megoldást keresve. A változtatás oka részben politikai jellegű óvatosság, részben nyelvtani, nyelvhelyességi pedantéria volt, s az sem bizonyos, hogy minden változtatás magától Vörösmartytól ered. (S itt nem árt emlékeztetnünk Gyulainak a versről Aranyhoz írt soraira: „az öregnek egész elkeseredett kedélyét fölleplezi, igen szép, különösen eleje geniális, de fájdalom oly alakban mint irva van, aligha megjelenhet s kérdés az öreg fog-e változtatni rajta? Szegény öreg csak azt tudja írni mi szíven fekszik...”.⁶ S ebből nem csupán Gyulai politikai aggodalmai a fontosak, hanem az a kétely is, hogy fog-e változtatni szövegén a költő. Tomori Anasztáz szerint a 26. sort a tisztázat szövegében utólag javította – kérdés azonban, hogy a Pesti Naplóban megjelent szöveg minden eltérése tőle ered-e?)

A felsorolt példák talán meggyőzően mutatják, hogy a *zuhog*-nak *zokog*-ra változása sem magyarázható pusztá sajtóhibával: bizonyára Keményék óhajára történt ez is – ezúttal talán egyszerűen stiláris okból.

Az eddigi megfejtési kísérletek közül, mint láttuk, Bory egyszerűen sajtóhibának vélte a *zokog*-ot a korábbi *zuhog*-gal szemben, mivel nem ismerte a mai köznyelvi *zokog*-nak (,keservesen sír’) eredetibb ,zúg’ jelentését.⁷

A verssor szintaktikai problémáját, mondattani tagolását illetően Bory korábban hajlott az „enyhe inverzió” lehetősége felé, amit később így ismételt meg: „prózára fordítva valahogy így hangzana a sor: Mi zokog a pokolban, mint (ahogy) a malom (zokog)”.⁸

Mivel azonban a *malom* és a *pokol* közé nem tett vesszőt a költő, végül is valószínűbbnek azt a magyarázatot látta, amit Hatvanytól ő is idézett: „Bíráloi asszociáló képzelem híján Riedl föl nem érte Vörösmarty költői asszociációit. Nem tudta, hogy a malom szörnyű robaját költői fül rémes zokogásnak hallja s nem tudta, hogy ha a költő e rémnek rémségét fölfokozni akarja, akkor a malmot a pokolba helyezi. Van-e ennél, a pokolban robajos malomnál rémségesebb robaj, illetve zokogás? Így dolgozik öntudatlanul a költő...”

Vizsgálódása eredményeit abban összegezte, hogy „E magyarázatban megnyugodhatnánk, a »pokol« körül nincs homály, de a »zokog« körül annál inkább.” S e kérdést nem is tudta dűlőre vinni: a *zokog*-ot – mivel a kéziratban nincs nyoma – inorganikusnak érezte s nyomdai – szedési – hibával magyarázta, ami az eredeti *zuhog* helyett csúszott be az első közlés szövegébe.⁹ (S ehhez záró-

⁶ Gyulai Pál levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Somogyi Sándor. Bp. 1961. 194.

⁷ Bory István: Vörösmarty műhelyében. Pesti Hírlap. 1944. aug. 8. 4.

⁸ It 1960. 365.

⁹ Uo. 366.

jelben tegyük még hozzá, hogy Bory a *zuhog*-nak hangutánzó ‚zúg‘ jelentést tulajdonított itt, mikor a *zuhan*-ból javított *zuhog*-ról ezt a megjegyzést tette: „itt és ekkor váltott át hangmotívumra”.)

Némileg Boryval vitázva, némileg vele egyetértésben szólt a kérdéshez Sarkady Sándor.¹⁰ Végeredményben – még Boryhoz képest sem! – mond újat. Elveti az inverziós magyarázatot a mondat logikai tagolását illetően: „világos, hogy »a malom, a pokolban« csak alakilag helyhatározós szerkezet, funkcióját, értelmét tekintve jelzői.

Nem mi zuhog a pokolban, mint egy malom, hanem: mi zuhog mint egy pokolbeli (pokoli) malom.” (Láttuk, hogy utóbb már Bory is hajlott erre a magyarázatra.)

Elveti a *zokog*-ot ő is mint sajtóhibát, s egy vízimalomra vonatkoztatott ‚zúdul‘ jelentésű *zuhog*-hoz ragaszkodik valamiféle komplikációs jelentésátvitel révén.

Csak arra nem gondol: mit keres egy *vízi* malom a *tüzes* pokolban?!

Az eddig nyelvtani (jelentés- és mondattani) alapon folytatott vitához Áfra János a képzettörténet felől szólt hozzá, mikor megállapította, hogy „Mindabban, amit a »pokol«-ról, erről az önmagában is képzeletbeli, transzcendentális vallási fogalomról tudunk, soha sehol sem esik szó holmi ottani zuhogó malmokról.” Hivatkozik Dante *Divina Comedia*-jára is, ahol szintén nem találkozott „semmiféle pokolban működő”, zuhogó malommal.¹¹

Azt a kérdést is joggal teszi föl Áfra: föltételezhető-e a zseniális intuíciójú Vörösmartyról, hogy akár az alkotás „felfokozott paroxizmusában” annyi kísérletezés és megoldás-keresés után valami értelmetlenséget vetett volna papírra.

A megoldást, a magyarázatot néprajzi jellegű följegyzésekben véli megtalálni, amelyek szerint a csak árvízkor, felhőszakadáskor, hóolvadáskor – „pokoli időben” meginduló „rendesen egy kövű” – malmokat „pokolidő malom”-nak nevezte a nép országszerte. Más följegyzések szerint „pokol-malmok”-nak is hívták őket.

A nyelvtörténeti adatokból azonban kiderül, hogy a *pokolidő-molna*, ill. a *pokolidő-malom* csak a XVII. századból adatolható, a más motívumok alapján keletkezett *pokol-malom* pedig csak a XVIII. század végéig élt. Mindebből látható, hogy mindkét szó a nyelvtörténetbe tartozik: XIX–XX. századi tájszótáraink nem ismerik, a múlt századi Czuczor–Fogarasi szótár sem tud róluk.

Időbeli korlátai is lehettek tehát annak, hogy Vörösmarty a *pokolidő-malom* vagy *pokol-malom* szóval megismerkedjék.

De a térbeli, földrajzi korlátokkal éppígy számolnunk kell: adataink

¹⁰ ItK 1965. 85.

¹¹ ItK 1966. 384.

egyőtől egyig az északkeleti nyelvterületről: a Latorca, a Szamos (Ecsed) s a Bodrog és a Hernád vidékéről valók.¹²

Ilyenformán nincs kellőleg megalapozva Áfra következtetése, amely szerint: „Valószínű, sőt majdnem bizonyosra vehető, hogy Vörösmarty még ismert s még láthatott is ilyen pokolidőben *zuhogó* malmot... A »pokolbeli« (pokoli) malom tehát egyáltalán *nem valami földöntúli fogalom* Vörösmarty hasonlatában, hanem olyan reális földi valóság, amelyet a költő valóban láthatott (talán éppen villámokkal, mennydörgésekkel terhes itéletidőben). Ezt a földi élményét raktározta el emlékezete, hogy aztán A vén cigány vízió-szerű képáradatában költői módon mint költői hasonlatot felhasználja.”¹³ A legfőbb nehézséget azonban nem is annyira a nyelvtörténeti és a földrajzi korlátok jelentik: a „*pokolmalom*” sem nyelvtanilag, sem logikailag nem illeszthető bele a kritikus sorba. Ezt Áfra is érezte, s a művészi jelentéstömörítés ötletével próbálta áthidalni a logikai hézagot: „így állapodott meg a »Mi zuhog, mint malom a pokolban?« – megoldás mellett, holott szabatosan azt kellett volna írnia: »Mi zuhog, mint a pokolmalom vize.«”¹⁴

Ha a viharról szóló vers motívumkincsébe beleillenék is a *pokolmalom* képzete, de nyelvtanilag semmiképpen sem erőltethető bele a sor egyetlen variánsába sem, még akkor se, ha esetleg írás közben meg is fordult volna a régi nyelvi „*pokolmalom*” a költő fejében. Nem szólva arról, hogy a *tüzes* pokolban zuhogó *vízi* malom olyan bizarr logikátlanság, amelyet még Vörösmarty szeretlen képzete sem tűrt volna meg.¹⁵

S ideje, hogy most már megkeressük a végső, a legvalószínűbbnek tetsző megoldást.

A harmadik versszak – a szóban forgó kritikus 34. sortól eltekintve – nem szorul különösebb magyarázatra. Itt csak néhány olyan mozzanatra mutatunk még rá, amely eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

A versszak továbbépíti az előző versszak zárómotívumát: az elnémult költő – ha már mindenáron dalt kívánnak tőle – onnan vegye dallamkincsét,

¹² Vö. Lambrecht Kálmán: A magyar malmok könyve. Bp. 1915. Takács Sándor: A magyar malom. Századok. 1907. 236–238. Magyar Nyelv. 1917. 244.

¹³ ItK. 1966. 384.

¹⁴ Uo. 385.

¹⁵ Ezzel a sorral az idegen nyelvű fordítások sem tudtak megbirkózni: általában „pokolbeli malmot” fordítottak; az orosz kiadásban így szól a sor:

Что там гудит, как мельница в аду?
(Михай Вёрешмарты: Избранное. Москва. 1956. 122-128.)

A franciában:

Quel moulin d'enfer moude de tels sanglots.

(Le vieux Tzigane. Librairie La Pont Traversé. Paris. 1962.)

Az angolban:

Who... keeps on sobbing like a mill in hell

(Hungarian Anthology. A collection of Poems. Translated by Joseph Grosz and W. Arthur Boggs. München. 1963. 16–18.)

Csupán Claude d'Acy német nyelvű fordítása próbálkozott meg a *Teufelsmühl* kifejezéssel:

Was klappert dumpf wie eine Teufelsmühl?

(Strahl im Sturm. Dichter ungarischer Klassik. Wien-Stuttgart. 1951. 107–109.)

ahonnan veheti: a jégveréstől és a zengő zivatartól, mert hisz háború: vész, vihar van most a nagyvilágban...

S érdemes itt is figyelniük a fogalmazványra:

«Nótádat tanuld a» Tanulj dalt a' zengő zivatartól
«Amint üvölt jajgat és dörömböl»

A *Nótádat* erőteljesebben utalt a költemény lírai alaphelyzetére, a „nótarendelő” mulatozókra, az utóbb törölt második sorban pedig az az érdekes, hogy már itt fölbukkant a *dörömböl* (a *dörög*, *mennydörög* szinonimájaként), hogy majd sokkal hatásosabban térjen vissza a következő versszakban: a süket égen dörömbölő titán víziójában.

S most következik a két rejtélyesebb tétel a rapszódiában: a vihar tombolásának s a háború kataklizmájának hang- és képbenyomásokkal fölnagyított víziója.

Voltaképpen ebben sincs semmi érthetetlen. Hogy azonban mindent helyesen értelmezessünk, látnunk kell a két versszak genezisét az akadémiai ősfogalmazvány alapján:

Kié volt az elfojtott sohajtás

«Prometheus mája [jav. ebből: ? *Szája*] a' saskesely szájában»

Kié [jav. ebből: *Sír*] jajgatás?

Mi [jav. ebből: *Ki*] üvölt, «nyög» sír e' vad «rohanatban» «zuhanatban»
rohanatban

Ki dörömböl az ég boltozatján

Kiderül ebből, hogy a versszak kezdő sora sem szervesen illeszkedik ide: a „Kié volt ez elfojtott sohajtás” nem a hallucináló költő önkéntelen felkiáltása csupán. E versszakkal kezdődik voltaképpen a vihar „antropomorfizálása”, mitologizálása: konkrét – bár itt rejtve maradt – mitológiai képekkel. Az előző versszakban az átjavított 26. sor „«A' megváltó elfordult sírjában» Isten sirja reszket a szent honban” először utalt pontosan, földrajzilag is a krími háborúra. (Többek között a Szentföld feletti felügyeleti jog volt az összeütközés egyik indítóoka.)¹⁶

A költő pillantása a Fekete-tenger környékére vetődik, ahol a Krími-félszigeten már 1854 szeptemberében – talán éppen a vers első megfogalmazásakor – megkezdődött Szevasztopol ostroma. A Fekete-tenger keleti partján emelkedő Kaukázus ősi görög mitológiai táj: az antik hitrege szerint ide volt láncolva a zsarnok Zeus ellen – az emberiség védelmében – föllázadt titán, Prometheus. De még egy mozzanatra figyelniük kell itt, annál is inkább, mivel

¹⁶ Vö. Baráth Ferenc: Vörösmarty és a forradalom. VasUjs. 1900. 48. sz.

jól mutatja: az egyetemes emberi és a nemzeti fájdalom és felelősségérzet mily szoros egységbe fonódott a költeményben. A *kesely* az eredeti fogalmazványban *saskesely* volt, amint láttuk, márpedig a kétféjú saskeselyű Ausztria címere: a kegyetlen madár tehát az országot kínozó hatalomnak is jelképe lehetett.

Az említett motívumokon kívül – pontosabban: azokkal párhuzamosan – egy másik eszmei motívum is közrejátszhatott abban, hogy a görög mitológia hőse került ide: a keresztény mitológia megváltástana – a történelem tanúsága szerint – nem segített: az emberiség nincs megváltva. (Az első fogalmazvány *megváltó* szava határozottabban utalt erre.) Nagyobb erők működnek a világban: a zsarnok Zeusz, aki villámával lesújtotta az emberiség üdvéért fölkelt merész titánt s pokolra vetette. Prometheusz „vétke” az volt, hogy védelmébe vette az emberiséget, amelyet Zeusz, a zsarnok, ki akart irtani: ezért kell most a Kaukázushoz láncolva bűnhődnie, ahol saskeselyű tépi a máját.¹⁷

A megváltatlan emberiség pártfogó hőse, a zsarnoktól leláncolt Prometheusz ott senyved a Kaukázusra kötözve, azon a tájon, ahol most is a háború folyik.

S arra a kérdésre: „Kie volt ez elfojtott sohajtás” az ősfogalmazvány alapján nyugodtan mondhatjuk: a Kaukázus szikláin szenvedő Prometheusz; hiszen a fogalmazványban a következő sor mindjárt így indult: „Prometheus szája...” Majd az újabb változatban a saskeselyű is odakerült: „Prometheus mája a saskesely’ szájában”. S a költő még mindig ott időzik a mitológiai képnél: a „sohajtás”-t kevésnek érzi, s *jajgatás*-sá fokozza. Az újabb változatban aztán szinonimasor fejezi ki a hős szenvedését: „Mi üvölt, nyög sír e vad rohanatban”. S ehhez csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a *rohanat* nem a költő önkényes alkotása: a Vörösmarty által szerkesztett 1838-i akadémiai zsebszótárban a *rohanat* értelmezése: „der Anlauf, Sturm.” Tehát „roham’ és vihar”: azaz pontos megfelelője a kettős értelmű *vész*-nek, s így a vers szimbolikájának egyik pillére.

A következő sor, a „Ki dörömböl az ég boltozatján” is egyszerre konkrét természeti s átvitt mitológiai kép: jelenti az égzengést, a mennydörgést s egyzersmind a mennykőrázó Zeuszt, a „Iuppiter tonans”-t. Mivel a végső változatban Prometheusz egy versszakkal távolabb került, így csak latensen van jelen ebben a versszakban: ez nehezítette meg a versszak helyes értelmezését, s könnyítette meg félremagyarázását. A mennydörgés humanizálódik: Prometheusz dörömböl az égbolton a mennydörgésben – de a zsarnok Zeusz villámával a Tartaroszba, a pokolba sújtja. De dörömböl a költő is a végzet vas boltozatain. Mivel pedig a mennydörgés és a villámlás együtt jár: nem nehéz követnünk a mitológiai képet: Zeusz sújtotta le a fellázadt titánt a pokolba villámával.

¹⁷ Prometheusz mítoszára nézve ld. H. J. Rose: A Handbook of Greek Mythology. London, 1933.

Afrának igaza van, hogy a keresztény mitológia nem ismer semmiféle malmot a pokolban.¹⁸ Csakhogy nem csupán a keresztény mitológiának van pokla és alvilága: s a Prometheusz-vonatkozás világosan mutatja, hogy itt az antik mitológia „poklá”-t, alvilágát kell keresnünk. S ebből kell kiindulnunk, ha az idáig rejtélyes 34. sort meg akarjuk fejteni. Lássuk a sorváltozatokat megszületésük sorrendjében:

Az eredeti első változat ez lehetett:

a) *Tán* [?] *zuhan le mélységes pokolba*

A második változatban ez így módosult:

b) *Mi* [utóbb a sor elejére szúrva] *«Tán» zuhan [átjavítva így: zuhog] le «mélységes» mint* [?] *malom a' pokolba*

S a második változatban már lényegében kész volt a végső megoldás, csak a fölöslegessé vált *le* igekötőt a költő elfeledte törölni (mi []-be tettük):

Mi zuhog [le] mint malom a' pokolba

Az első változatban tehát csak arról volt szó, hogy Prometheuszt villámával pokolba sújtotta a mennydörgő Zeusz. Csakhogy a Prometheusz-motívum a versalkotás folyamatában messzebbre került: itt tehát korai lett volna rá utalni (bár a 34. sor után újra a költő tollára jött neve: „Prometheus lánczon” – de törölte).

A 35. sor a fogalmazványban így található:

„angyal «örült fényes lélek» tört szív, örült lélek”

A tisztázatlanban kapta mai formáját.

Eredetileg tehát Prometheusznak a Tartaroszba – pokolba – zuhanását fejezte ki ez a sor is. A Prometheusz-motívum későbbre helyezése miatt azonban a 34. soron változtatni kellett.

A törölt Prometheusz-monda helyére másik antik mitológiai kép tolult a költő agyába, olyan, amelyet már használt is korábban egy másik nagy versében.

Arra már mások is utaltak, hogy *A vén cigány*-nyal közel egykorú nagy versek (*Előszó, [Setét eszmék borítják...]*) gondolati és hangulati motívumai

¹⁸ Vö. ItK 1966. 384.

hogyan kerültek át a költeménybe.¹⁹ De régebbi versek mozzanatai is fölmerültek a költő emlékezetében az alkotás tudatos-tudattalan folyamatában. Sas Andor annak idején rámutatott arra, hogy *A vén cigány* viharleírásába (21–24., 31–32. és 35. sor) hogyan idéződik föl *Szél úrfi* című romantikus tündérregjének képei.²⁰

Amint a szerző írja: „A mese csaknem két évtizeddel régibb keletű a *Vén cigánynál* s a két mű között tudatos kapcsolatot feltenni felesleges. Mikor a *Vén cigányban* meteorszerűen még lobban egyet a sírja szélén álló költő kétségbeesett lelke, ennek mélyéből egy olyan kép is felgyöngyözik, a mely hosszú idő előtt már átsuhant rajta.”²¹

Hasonló történt a Sas által is idézett versszak kritikus 34. sorával is, annyi különbséggel, hogy itt többé-kevésbé tudatosan használt a költő egy olyan mitológiai motívumot, amely már korábban is megragadta képzeletét *Gondolatok a könyvtárban* című nagy bölcselő versében. Azért mondtuk, hogy többé-kevésbé tudatosan, mivel *A vén cigány* fogalmazványában a motívumcserére „menet közben”, a sorok tudatos átalakításakor került sor.

Mint láttuk, az ősfogalmazványban a Zeusz villáma által lesújtott Prometheusz alvilágba (pokolba) zuhanásáról volt szó („Mi zuhan le mélységes pokolba”). Mivel azonban a Prometheusz-motívumot a következő versszakra halasztotta a költő, át kellett alakítania az egész strófát. A lehullás, lezuhanás mozzanata helyett a *dörömbölés*, „dörgés” motívumához próbálta társítani a következő sort is: így lett a *zuhan*-ból a kéziratban *zuhog*. A *zuhog* eredeti jelentése ugyanis – hangutánzó eredetének megfelelően – „zúg, zihál”.²² A *zuhog* ige első jelentése a Vörösmarty szerkesztette akadémiai zsebszótárban is „rauschen”, amit a zsebszótár német–magyar része így értelmez: „csörög, zörög; forr, pezseg”, tehát első a hangutánzó jelentés, s csak második jelentésként szerepel a szótárban a „dräuschen”, melyet a német–magyar rész így értelmez: „szakad, zuhog (az eső); locsog”.²³ Világos ebből, hogy el kell vetnünk azokat a magyarázási kísérleteket, amelyek a mai köznyelvi jelentésből kiindulva komplikációs jelentésátvitelrel a vízimalom áradó, lezúduló („zuhogó”) vízával akarják a képet megmagyarázni, ahogy a Noé bárkáját idéző – utóbb törölt – sorban

¹⁹ Vö. Láng István: *A vén cigány irodalomtörténeti elemzése*. Irodalomtanítás. 1956. 4. sz. 11–12. Komlós Aladár: *A Vén cigány regénye*. Új Írás. 1974. 9. sz. 97. Csetri Lajos: *A vén cigány*. „Ragyognak tettei...” Szerk. Lukácsy Sándor–Szórényi László. Székesfehérvár 1976.

²⁰ Ld. Sas Andor: *Vörösmarty Vén cigányának vihar-képéhez*. EPhK 1917. 251.

²¹ I. h. 252.

²² A mozgásképpzettel járó hangutánzó igék e szabályos jelentésfejlődésével, „elhalkulás”-ával s a mozgásképpzet eltérbe nyomulásával foglalkoztam egy nyelvészeti glosszámban; ld. „Elhalkuló szavak”. Anyanyelvi kaleidoszkóp. Szerk. Grétsy László. Bp. 1974. A *zuhog* „zúg, süvölt” jelentésére nézve elég Aranynek nagyjából egykorú – 1853-ból való – versét idéznünk:

„Mi *zuhog*, hallod-e?” – „Szilaj szél zúgása.”

(*Az egri leány*) (Arany János összes költeményei. Bp., 1955. I, 281.)

²³ Vö. Magyar és német zsebszótár. Közrebocsátá a Magyar Tudós Társaság. Második, vagy német–magyar rész. Buda. 1835.

(„Hol *zuhog* még nagy Noé' bárkája") is hasonlót tételtek föl, noha csak a „zúgva, habokat hasítva" közelgő bárkáról van benne szó.

A „zúg, zihál" jelentésű *zuhog* szóval egyidejűleg jelent meg a *malom* is az új sorváltozatban. Azt is említettük már, hogy a *vízimalom* a *tüzes* pokolban olyan „*contradictio in se*", amit Vörösmarty ilyen rapszodikusán merész képzetű versben sem túrt volna meg. De nem is erről van itt szó!

Gondolhatnánk arra is, hogy csak a „hangzavart", a „hangok zivatarjá"-t akarta fokozni a költő a dörgő ég után az ellenpólusként odavetett zörgő, zakatoló malom képzetével, ismerve a malom közmondásos zaját (pl. „*Nagyot hall [süket], mint ősszel a molnár [Süket, mint a molnár télen]* = nem akarja meghal-
lani azt, amit mondanak neki, úgy tesz, mintha süket volna"²⁴).

De még így is fölmerül a kérdés: miféle malomról van szó s hogyan került az a pokolba?

A megfejtéshez abból kell kiindulnunk, hogy Vörösmarty e versszakkal áttért a természeti jelenség – a vihar – antropomorfizálására, mégpedig az antik mitológia alapján: a mennydörgő és villámaint rázó Zeusz s az alvilágba sújtott Prometheusz képével. Mikor e motívumot törölte – illetve későbbre halasztotta –, ismét csak az antik mitológiához folyamodott képért.

A görög regevilág alvilágában, poklában már van malom – ha nem is vízi-malom, de szélmalom, *szélkerék*. Maga Vörösmarty is használta e képet tíz évvel korábban írt nagy versében:

De a' kik a' ruhát elszagaták
Hogy majd belőle csinos könyv legyen,
Számon kívül maradtak: Ixion'
Bőszült vihartól űzött kerekén
Örvény nyomorban, vég nélkül kerengők.²⁵
(*Gondolatok a' könyvtárban*)

A tomboló vihar leírása előhívhatta a költő emlékeiből a „bőszült vihar"-tól űzött keréken – mintegy a szélmalom vitorláján –, tehát *malmon* szenvedő Ixion képzetét. S hogy mindez az alvilágban, a pokolban történik, arról meggyőző a monda eredete, amire a Vörösmarty-kiadás is utal a *Gondolatok a könyvtárban* jegyzeteiben,²⁶ ahol többek között ez olvasható: „Az alvilágban folytonosan forgó tüzes kerékre kötötték.”

Aligha lehet vitás, hogy Vörösmarty e nagy versében korábbi költeményének motívuma tért vissza, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a költő milyen jelképet látott a keréken forgó Ixion alakjában.

²⁴ Vö. O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 484.

²⁵ Ld. VÖM III. 101. Én emeltem ki. Sz. F.

²⁶ VÖM III. 406.

Vörösmartyt elsősorban a folytonos körforgás és a vele járó szenvedés ragadta meg, ahogy néhány év múlva a szabadságharc által sújtott s a kiütéskeresésben vergődő Madáchot is:

Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?²⁷
(Az ember tragédiája, XV. szín)

Ixionban a jogszerűt szenvedő emberiség jelképét látta (ahogy a keselyűktől szágatott Prometheusban is). Ez azért is érdekes és fontos, mivel Ixion itt Vörösmarty részvétének tárgya, valósággal „pozitív hős” már korábbi versében is; a költő szemet huny az előzmények fölött, a bűnök fölött, amelyek pokolra adták (apósát meggyilkolta, Zeusz feleségét, Hérát elcsábította). A vén cigányban is – akárcsak Prometheus – a jogszerűt szenvedő emberiség hőseként jelenik meg Ixion – igaz, hogy névtelenül, csupán pokolbeli malmával jelképezve. Bár Ixion jelenlétének itt adhatunk némileg eltérő értelmezést is: a görög mitológiában ő a „javíthatatlan” (ἀκλόλαστος), a visszaeső bűnös, aki – miután Zeusz a gyilkosság bűne alól feloldja – ismét vétkezik, Hérával. S a körforgás itt a kilátástalanságot, az örök háborút, vérontások visszatérését is jelezheti, jelképezheti egyben, a „javíthatatlan” emberiség, az örökké visszaeső bűnös reménytelen végzetét, ahogy Prometheus is valahogy a körbe forgó változhatatlanságot jelképezi örökké újra növe májával, kiújuló szenvedéseivel.²⁸

Ixion alakja először Pindaros ódáiban tűnik föl, s már ott sem tüzes, hanem szárnyas keréken forog:

Mondják, hogy Ixion, szárnyas kerekén aki egyre forog,
Isten rendeletéből arra
Inti folyvást a halandót,
Hogy a jótéteményt szives érzülettel
Viszonoznia szent kötelesség.²⁹

Vörösmarty már diák korában találkozhatott Ixion mondai alakjával Ovidius *Metamorphoses*-ában, ahol az alvilág leírásában Tantalus és Sisyphus után tűnik föl:

²⁷ Madách Imre összes művei. I. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor. Bp. 1942. 696.

²⁸ Vö. Csetri i. m. 372–373, ahol „a sztoikus örök körforgás” motívumára figyelmeztet a költő bölcselő verseiben.

²⁹ Pythói óda. Ld. Pindaros. Magyarul tolmácsolta Csengery János. Bp. 1929. 140.

volvitur Ixion et se sequiturque fugitque;³⁰

De Vergiliusnál is találkozhatott vele; a *Georgica* két helyen is említi:

Invidia infelix furias amnemque severum
Cocyti metuet tortosque Ixionis anguis
immanemque rotam...³¹

A másik helyen már arról van szó, hogy szelek forgatják a kereket:

atque Ixionii vento rota constitit orbis³²

Előfordul Ixion regéje az *Aeneis*-ben is, itt némileg eltérő alakban: a másik lapitha származású bűnösrel, Pirithousszal tantaluszi kínokat kell kiállnia, míg fejük fölött leesni kész köszikla fenyeget.³³ Az *Aeneis*-beli leírás azért fontos mégis számunkra, mivel közvetlenül előtte Tityos titán bűnhődése olvasható, aki Prometheuszhoz hasonlóan szenved: horgas csőrű keselyű lakomázik mindig újra növvő májából.³⁴ Ez a vergíliusi emlék is segíthette a költőt abban, hogy a kihúzott Prometheusz-motívum helyére az általa jól ismert Ixion-motívumot iktassa, amely szélkerekekkel a viharozzathoz is jól társult, de szimbolikus értelme is jól harmonizált a költemény mondanivalójával, ha figyelembe vesszük azt, hogyan használta e motívumot 1844-ben írt nagy gondolati költeményében, amellyel *A vén cigány* a végül is derűlátó befejezésben is egyezik.

A „malom a pokolban” tehát Ixion örvénylő „bőszült vihartól űzött” szélmalma, s voltaképpen most már nincs is sok megmagyarázni valónk. Legföljebb csak azon csodálkozhatunk, hogy Babits, aki külön verset is írt a *Gondolatok a könyvtárban* Ixiont említő híres soráról³⁵ s kiváló klasszika-filológus volt maga is, nem sejtette meg a pokolbeli malom mögött a mitológiai hős forgó szélkereket, s helyette a homályban maradt sort Vörösmarty állítólagos irracionális lizmusának, sőt „örületének” tüneteként kezelte.

Most már érthetőbb a későbbi *zokog* behelyettesítése is, amire bizonyosan a költő barátainak unszolására került sor, mivel a tisztázatban is még *zuhog* („zúg”) található. Oka az lehetett, hogy a *zuhog*-nak már Keményék is másodla-

³⁰ Ovid. Met. IV. 461. Devecseri Gábor fordításában:

Ixion forog, űzi magát, menekülve magától...

(Publius Ovidius Naso: Átváltozások. Bp. 1964. 118.)

³¹ Verg. Georg. III, 38. Lakatos István fordításában: „S retteg a rémektől, Cocytus zord folyamától. / Ixion kígyók-benyűszögte komisz kerekétől...” (Vergilius összes művei, Bp. 1973. 81.)

³² Georg. IV. 484. Lakatos István fordításában:
s Ixion kerekét a szelek forgatni felelték.

³³ Ld. Aen. VI. 601 k.

³⁴ Ld. Aen. VI. 595–600.

³⁵ Verssor az utcazajban. „– számon kívül maradtak; Ixion –” Vörösmarty (Babits Mihály összegyűjtött versei. Bp. 1971. 327.)

gos, árad, zúdul' jelentéséből indultak ki, s nem értették, vagy talán attól tartottak, hogy az olvasók – mint talán maguk is – a „zuhogó” vízimalomhoz társítják a szót, márpedig a pokolbeli csobogó vízimalom képtelenség. Így kerülhetett ide az egyértelműen hangutánzó *zokog*, amelyet lehetett érteni a versszaknyitó 31. sor („Kié volt ez elfojtott sohajtás”) folytatásának, fokozásának is, de lehetett vonatkoztatni a malom zakatolására is, s így mindenesetre ki-küszöbölődött a félreértést okozható „*zuhogó* (csobogó) *malom*” (=vízimalom) képzete.³⁶

A következő sor, a

Hulló angyal <őrült fényes lélek> tört szív, őrült lélek

az első fogalmazványból maradt itt, amikor még az előző sor így hangzott:

Mi zuhan le mélységes pokolba?

Ennek a folytatása a *hulló angyal*, amely a villámmal az alvilágba sújtott Prometheusz képét idézi³⁷ – most már a bibliai, keresztény mitológia nyelvén. S ez alkotja voltaképpen az átmenetet a következő versszakhoz, amely már a bibliai történet alapján beszél tovább az emberi bűn születéséről.

Vörösmarty e „rejtélyes” sorának megfejtési kísérlete ismételten figyelmeztethet rá, hogy az irodalomtudományi kérdések jó része nyelvészeti-nyelvtörténeti, jelentéstörténeti vizsgálatok nélkül nem oldható meg, vagyis a komplex filológiai módszer, a funkcionális szövegelemzés az alapja minden versértelmezésnek, különben könnyen úgy járunk, hogy „irracionalizmus”-t sejtünk ott is, ahol a legvilágosabb logika csillogtatja költészetét.

³⁶ Csetrinek nincs igaza, amikor a kérdést így kerüli meg: „A valószínűleg a nyomda ördögként *zokoggá* változott kézirat *zuhog* kérdésével nem óhajtok foglalkozni, de elég jellemző a szöveg meglazult asszociációs szerkezetére az a tény, hogy a két szó felcserélése semmilyen zavart nem okozott a vers értelmezésében.” (I. m. 380) Nem a vers „meglazult asszociációs szerkezete” engedte meg a behelyettesítést, hanem a *malom* mindeztideig homályban hagyott jelentése, aminek megvilágítását a szerző sem kísérlete meg.

³⁷ Ilyesformán látta ezt Csetri Lajos is: „A versszak közepének két döntő értelmet hordozó sora mitológiai méretű válasszal kezd. A *hulló angyal* asszociálható az előző sorvégi pokolra is, de a már egyszer felszínre bukkant és elfojtott Prometheusz-emblémára is.” (I. m. 381)

„MALOM A POKOLBAN...”
(À propos de l'interprétation d'un vers de Vörösmarty)

A vén cigány (= Le vieux tzigane), chant de cygne du poète Mihály Vörösmarty, est considéré à juste titre par plusieurs comme une étape marquante de la poésie hongroise moderne. Ses images hardies, à la frontière de la libre association des idées, son symbolisme ont provoqué la stupeur des contemporains et l'admiration de la postérité. (Le poème a été publié en 1962, à Paris, dans la collection „Librairie Le Pont Traversé”, en 14 traductions parallèles.)

Le 34e vers, énigmatique, et souvent discuté du poème, „Mi zokog mint malom a pokolban?” a fait couler beaucoup d'encre depuis bientôt 125 ans. Ferenc Szilágyi étudie à partir de la rédaction originale la genèse de ce poème pour conclure que pareillement au motif Prométhée qui y figure, ce vers aussi contient une allusion mythologique: le „malom” infernal ne désigne pas autre chose que la roue enflammée d'Ixion, tournée par le vent dans les enfers qu'on retrouve ailleurs chez le poète, ce qui revient à dire qu'il ne s'agit pas ici de l'enfer biblique, mais des enfers de l'antiquité (inferno), tandis que Ixion symbolise l'humanité, retombant toujours dans le péché, le retour éternel de l'histoire. Explication qui trouve sa place logique dans cette grande rhapsodie historique caractérisée aussi bien par le débordement de l'imagination que par la clarté cristalline.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Borzák István</i> : A hazai Tacitus-recepció kezdetei	5
<i>Bán Imre</i> : Adalékok Balassi-vers értelmezésekhez	17
<i>Bitskey István</i> : Egy Rimay-vers világa	25
<i>G. Lábos Olga</i> : Újabb megjegyzések Szenci Molnár Albert „Lusus poetici”-jához	35
<i>Tóth Béla</i> : Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században	51
<i>Kilián István</i> : Egy XVIII. századi Molière-adaptáció	71
<i>Balogh Ernő</i> : Szilveszter antinómiái	83
<i>Szilágyi Ferenc</i> : „Malom a pokolban...”	101

TABLE DES MATIÈRES

<i>István Borzák</i> : Die Anfänge der ungarländischen Tacitus-Rezeption.	15
<i>Imre Bán</i> : Contributions à des interprétations des poèmes de Balassi.	24
<i>István Bitskey</i> : L'univers d'un poème de Rimay.	34
<i>Olga Lábos</i> : Nouvelles remarques sur le <i>Lusus poetici</i> de Albert Szenci Molnár et sur les relations européennes de l'humanisme tardif	49
<i>Béla Tóth</i> : Versificateurs latins et hongrois à Debrecen au XVII ^e siècle	69
<i>István Kilián</i> : Une adaptation de Molière au XVIII ^e siècle	81
<i>Ernő Balogh</i> : Antinomies de Szilveszter	99
<i>Ferenc Szilágyi</i> : „Malom a pokolban...” (À propos de l'interprétation d'un vers de Vörösmarty)	115

Felelős kiadó: Dr. Kónya István, a KLTE rektora

Felelős szerkesztő: Dr. Barta János ny. egyetemi tanár

Példányszám: 600 – Terjedelem: 8 ív – Készült monószedéssel, íves magasnyomással

79.877 Kner Nyomda, Gyoma